

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Maart 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. MARTIN, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. VOGELSANG, Oosterpark 77, Amsterdam of Mr. NIC. BEETS, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Officieele Berichten.

LEDENLIJST.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Bestuur:

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, *voorzitter.*

Mr. J. C. Overvoorde, *secretaris.*

Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijckevorsel, *penningmeester.*

Mr. P. C. J. A. Boeles.

F. A. Hoefer.

Redactie van het Bulletin:

Mr. J. C. Overvoorde, voorzitter.

Dr. W. Martin.

Dr. W. Vogelsang.

Mr. Nic. Beets, secretaris.

Leden :

- Alkmaar (Commissie van toezicht op het stedelijk museum).
 Amsterdam (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap).
 Amsterdam (Vereeniging Rembrandt).
 Amsterdam (Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde).
 Amsterdam (Regenten der stichting »Amstelkring’’).
 Amsterdam (Vereeniging Amstelodamum).
 Amsterdam (Stedelijk Museum).
 Amsterdam (Nederlandsche Bond van Horlogemakers).
 Arnhem (Gerle. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht).
 Assen (Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe).
 Dordrecht (Dordrecht's museum).
 Dordrecht (Vereeniging Oud-Dordrecht).
 Dordrecht (Vereeniging tot instandhoudhouding van oude gebouwen).
 Edam (Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum).
 's-Gravenhage (Commissie tot beheer over het gemeente-museum).
 's-Gravenhage (Vereeniging die Haghe).
 Groningen (Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad).
 Haarlem (Museum van kunstnijverheid).
 Haarlem (Commissie van toezicht over het Stedelijk museum).
 Haarlem (Commissie van het Bisschoppelijk museum).
 Haarlem (Vereeniging Haerlem).
 's-Hertogenbosch (Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen).
 Leeuwarden (Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde).
 Leiden (Stedelijk museum de Lakenhal).
 Leiden (Vereeniging Oud-Leiden).
 Maastricht (Provinciaal Oudheidkundig Genootschap).
 Utrecht (Provinciaal Utrechtsch Genootschap).
 Utrecht (Stedelijk museum van Oudheden).
 Utrecht (St. Bernulfus gilde).
 Zaandijk (Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honing’’).
 Zwolle (Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis).

- Berkhout (Jhr. H. Teding van); onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Boeles (Mr. P. C. J. A.); conservator Friesch genootschap te Leeuwarden.
 Bont (Bernard J. M. de); conservator Amstelkring te Amsterdam.
 Bredius (Dr. A.); directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Domnisse (C. P. J.); conservator Stedelijk museum te Vlissingen.

Dompierre de Chauffepié (Dr. H. J. de); directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Feith (Mr. J. A.); conservator Provinciaal museum te Groningen.
 Haverkorn van Rijsewijk (P.); directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Heukelum (Dr. G. H. van) te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Hoefer (F. A.) te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
 Holwerda (Prof. Dr. A. E. J.); directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
 Hooft (C. G. 't); directeur Museum Fodor te Amsterdam.
 Kalf (J.); secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
 Kellen Dz., (J. Ph. van der); assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Lindsen (J. F. A.); conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Man (Mej. M. de); conservatrice Zeeuwsch Genootschap te Middelburg.
 Martin (Dr. W.); onderdirecteur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Moes (F. W.); directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Overvoorde (Mr. J. C.); conservator Stedelijk museum te Leiden.
 Pit (A); directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van); hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Royer (J. A.); referendaris van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
 Schmeltz (Dr. J. D. E.); directeur 's Rijks ethnograpisch museum te Leiden.
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de) te 's-Gravenhage; referendaris van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
 Uytterdijk (Mr. J. Nauninga); directeur Sted. Museum te Kampen.
 Vogelsang (Dr. W.); onderdirecteur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Waller (F. G.); waarnemend directeur Prentenkabinet te Leiden.
 Wiggersma (S); conservator Penningkabinet van het Friesch genootschap te Leeuwarden.

Correspondeerende Leden:

Aerssen Beijeren van Voshol (Mr. W. F. E. baron van); Zwolle.
 Arkel (G. van); Amsterdam.
 Baak (H. A. van); 's-Gravenhage.
 Backer (Jhr. Mr. J. F.); Amsterdam.
 Baelde (Mej. E.); Rotterdam.
 Balen (C. L. van); Zutphen.
 Balveren (Mr. W. E. J. baron van); Arnhem.
 Bauduin (P. C. H.); Maastricht.
 Barchman Wuytiers (Jhr. J. W. A.); Amersfoort.
 Bastert (J); Breukelen.
 Beeck Calkoen (Mr. A. J. L.); 's-Gravenhage.
 Beek (J. A. van); deken en pastoor, Rotterdam.

Beelaerts van Blokland (Jhr. W. A.); 's-Gravenhage.
 Beets (Mr. Nic.); Amsterdam.
 Begeer (Anth.); Utrecht.
 Beirer (L.); Amsterdam.
 Bentinck (G. J. G. C. graaf van Aldenburg); Amerongen.
 Berden (J. W. H.); Amsterdam
 Berg (Jhr. Mr. E. W.); Maastricht.
 Bergers (Mr. C. M. St. J.); Maastricht.
 Bergmans (Dr. Paul); onderdirecteur der Univ. Bibliotheek te Gent.
 Berlage N zn. (H. P.); Amsterdam.
 Berns (Mr. J. L.); Leeuwarden.
 Beurden (A. F. van); Roermond.
 Blaauw (A. J.); Amsterdam.
 Blok (Prof. Dr. P. J.); Leiden.
 Boekenoogen (Dr. G. J.); Leiden.
 Boer (Dr. T. J. de); 's-Gravenhage.
 Bogert (A. van den); Barneveld.
 Bondam (Mr. A. C.); 's-Hertogenbosch.
 Borch (Mr. H. E. baron van der); Ginneken.
 Bos (P. G.); Groningen.
 Bosch (V. G. A.); Arnhem.
 Brandt (Dr. G.); Director van het Thaulow-Museum te Kiel.
 Brenckman (G. J.); Lienden.
 Brinckman (Dr. J.); Director van het Museum für Kunst und Gewerbe te
 Hamburg.
 Brom (Dr. G.); Rome.
 Brngge Cate (Mr. B. ten); Groningen.
 Brugmans (Prof. Dr. H.); Amsterdam.
 Bruyn (Mr. L. A. M. de); Ginneken.
 Burger (Dr. C. P.); Amsterdam.
 Bussemaker (Prof. Dr. C. H. Th.); Leiden.
 Bijleveld (W. J. J. C.); Voorschoten.
 Clemen (Cr. P.); Provinzialconservator van de Rijnprovincie te Dusseldorp.
 Corten (Dr. R.); Rolduc.
 Cuypers (Ed.); Amsterdam.
 Cuypers (Dr. P. H. J.); Roermond.
 Cuypers (Jos. Th. J.); Amsterdam.
 Craandijk (Dr. J.); Haarlem.
 Croockewit W. Azn. (W.); Amersfoort.
 Deelder (G.); pastoor, Utrecht.
 Derkinderen (A. J.); Laren.
 Destrée (J.); Conservator van het Musée du Cinquantenaire te Brussel.
 Dimier (L.); Parijs.
 Does de Willebois (Jhr. P. J. van der); 's-Hertogenbosch.

Dommer van Poldersveldt (Jhr. G. J.); Ubbergen bij Nijmegen.
 Doorninck (P. van); Bennebroek.
 Doppler (Dr. P.); Maastricht.
 Drucker (J. C. J.); Londen.
 Dumont (L. C.); Haarlem.
 Duparc (Mr. M. J.); 's-Gravenhage.
 Dusseldorp (P. K. van); 's-Gravenhage.
 Eeghen (J. H. van); Amsterdam.
 Eeghen (P. van); Amsterdam.
 Eijnsinga (Jhr. Mr. W. C. G. van); Leeuwarden.
 Enschedé (J. W.); Overveen.
 Epen (D. G. van); 's-Gravenhage.
 Erpecum (C. van); 's-Gravenhage.
 Evers (Prof. H.); Delft.
 Everts B Hzn. (Mr. J.); Arnhem.
 Fabius (A. N. J.); Brielle.
 Feen de Lille (Mr. B. van der); Alkmaar.
 Frederiks (J. A.); Middelburg.
 Frederiks (Mr. K. J.); 's-Gravenhage.
 Friedländer (Dr. M. J.); Direktorial-Assistent aan het Kgl. Museum, Berlijn
 Frimmel (Dr. Th. v.); gräflich Schönborn-Wiesentheidscher Galeriedirector,
 Weenen.
 Frowein (J.); 's-Gravenhage.
 Fruin (Mr. R.); Middelburg.
 Gallee (Prof. Dr. J. H.); Utrecht.
 Geelhoed (G.); Schoonhoven.
 Gelderman (P. J.); Oldenzaal.
 Geradts (J.); Posterholt bij Roermond.
 Gevers (Jhr. Mr. H.); Heemskerk.
 Gils (J. van); Rotterdam.
 Gimberg (J.); Zutfen.
 Gips (A. F.); Delft.
 Glück (Dr. G.); Directorial-Assistent van het kunsthist. Hofmuseum te
 Weenen.
 Goekoop-de Jongh (Mevr. Dr. J.); 's-Gravenhage.
 Goldschmidt (Prof. Dr. A.); Halle.
 Gonnet (C. J.); Haarlem.
 Graaf (J. J.); pastoor. Ouderkerk a. d. Amstel.
 Gratama (Mr. S.); 's-Gravenhage.
 Greve (H. E.); Amsterdam.
 Guljé (E.); Breda.
 Gijn (Mr. S. van); Dordrecht.
 Gijsberti Hodenpijl (J. E.); 's-Gravenhage.
 Hardenbroek van Hardenbroek (G. C. D. d'Aumale baron van); Driebergen.

Harderwijk (P. J. van); pastoor, Schiedam.
 Hattink (Mr. R. E.); Almelo.
 Heeres (Prof. Mr. J. E.); Leiden.
 Hensen (Prof. Dr. A. H. L.); Warmond.
 Hepkema (J. H.); Leeuwarden.
 Heshuyzen (H. J.); Haarlem.
 Heuff Azn (J. A.); Tiel.
 Heyligers (Mr. J.); Amersfoort.
 Hezenmans (L. C.); 's-Hertogenbosch.
 Hofstede de Groot (Dr. C.); 's-Gravenhage.
 Hoiting (D.); Rhenen.
 Hollestelle (A.); Tholen.
 Honing (G. J.); Zaandijk.
 Hoog Hzn. (G. de); 's-Gravenhage.
 Houck (Dr. M. E.); Deventer.
 Houtsagers (P. J.); Utrecht.
 Huisinga (Prof. Dr. J.); Groningen.
 Hurgronje (Mr. W. J. Snouck); 's-Gravenhage.
 Huyssen van Kattendyke (Mr. G. E. ridder); 's-Gravenhage.
 Hymans (Henri); directeur Kon. Bibliotheek te Brussel.
 Iterson (Dr. F. H. G. van); Gouda.
 Jansen (Mrg. Dr. Andreas); Bunnik.
 Juten (W. J. F.); Bergen op Zoom.
 Kalbfeisch (C. A.); Vlissingen.
 Kalcken (G. van); Haarlem.
 Kam (G. M.); Nijmegen.
 Kayser (J.); Maastricht.
 Keppel (J. R. baron van); Breda.
 Kerkhoff (F. M. L.); 's-Hertogenbosch.
 Kernkamp (W. J.); Edam.
 Kesper (Dr. L. A.); Gouda.
 Kinschot (Jhr. C. Ph. L. van); Tiel.
 Klönne (B. H.); pastoor, Amsterdam.
 Koning (Mr. A. H.); Finsterwolde.
 Krom (W. J.); Leiden.
 Kromhout C zn. (W.); Amsterdam.
 Krook (L.); Zwolle.
 Kruse (John); Stockholm.
 Kuile (Mr. G. ter); Almelo.
 Kuyk (J. M. van); Assen.
 Landweer (G. J.); Hoogeveen.
 Lanschot (A. J. A. van); 's-Hertogenbosch.
 Lanschot (A. W. J. van); Vucht.
 Lanschot (Mr. F. J. van); 's-Hertogenbosch.

Lanschot (Mr. E. P.); 's-Hertogenbosch.
 Lasonder (L.); Middelburg.
 Leeuw (O.); Nijmegen.
 Loffelt (A. C.); 's-Gravenhage.
 Lycklama a Nyeholt (P.); Zwolle.
 Macco (H. F.); Aken.
 Madsen (K); onderdirecteur Kgl. Malerisamling. Kopenhagen.
 Marius (Mej. G. H.); Utrecht.
 Martini Buys (Jhr. P. H. A); 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch (P. H); Baflo.
 Meeteren Brouwer (W. D. J. van); 's-Gravenhage.
 Meeuwen (Jhr. Mr. P. L. van); Almelo.
 Meijes; Hengelo (G).
 Meinsma (Dr. K. O.); Zutfen.
 Mengelberg (W.); Utrecht.
 Mensing (A. W. M.); Amsterdam.
 Michiels van Kessenich (Jhr. Mr. F.); Roermond.
 Mock (Jhr. J. L.); Westerveld, Velzen.
 Molengraaf (Prof. W. L. P. A.); Utrecht.
 Moorrees (Th. D. J); Buurmalsen.
 Mulder (A. J.); 's-Gravenhage.
 Mulder (W. C.); Leiden.
 Muller Fzn. (Mr. S); Utrecht.
 Muller Hz. (Mr. S.); Rotterdam.
 Mulock Houwer (J. A.); Groningen.
 Murray Bakker (J.); Amsterdam.
 Nieukerken (J. J. v.); 's-Gravenhage.
 Nijland (Mr. M. C); Rotterdam.
 Nijland (Hidde); Dordrecht.
 Nottebohm (O.); Antwerpen.
 Notten (M. van); Vogelenzang.
 Obreen (C. M. C.); Rotterdam.
 Obreen (H. G. A.); Leiden.
 Oppenraay (Dr. A. M. van); Amsterdam.
 Pauw van Wieldrecht (Mr. M. I. ridder); Doorn.
 Pasteur (Mr. J. D.); Haarlem.
 Peelen (Mej. I. C. E.); Amsterdam.
 Peters (C. H.); 's-Gravenhage.
 Poll (Jhr. Ch. van de); Haarlem.
 Polman Kruseman (Mr. W.); Middelburg.
 Portheine Jr. (H.); Arnhem.
 Posthumus Meyjes (C. B.); Amsterdam.
 Prins (Mr. P. C. Bloys van Treslong); 's-Gravenhage.
 Rambonnet (N. S.); Elburg.

Rechteren—Limpurg (A. Z. graaf van); Dalfsen.
 Regt (W. M. C.); Oudshoorn.
 Rengers (Mr. W. J. van Welderen baron); Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse (Jhr. J.); Haarlem.
 Reijers (A. J.); Kampen.
 Reenen-Völter (Mevr. M. van); Bergen (N. H.).
 Ridder (Mr N. de); Leiden.
 Rieber (C. F. J. Louis); Amsterdam.
 Riele Gzn. (W. te); Deventer.
 Riemsdijk (Jhr. A. W. G. van); Haarlem.
 Roest van Limburg (Th. M.); Dordrecht.
 Rossum (A. A. J. van); pastoor, Benschop.
 Rouffaer (G. P.); 's-Gravenhage.
 Royen (Mr. J. van); Zwolle.
 Rutgers van der Loeff (Dr. J. D.); Haarlem.
 Rutten (M.); Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck (Jhr. Mr. Ch.); Maastricht.
 Rijckevorsel (Dr. E. van); Rotterdam.
 Rijckevorsel (H. J. M. M.); Vucht.
 Rijn (G. van); Rotterdam.
 Saher (E. von); Haarlem.
 Sasse van IJsselt (Jhr. Mr. A. F. O. van); 's-Hertogenbosch.
 Sassen (Armand); Amsterdam.
 Sassen (Aug.); Helmond.
 Scheepens (W.); 's-Gravenhage.
 Scheidius (Mr. E. G. C.); Arnhem.
 Scheltema (P. H.); 's-Gravenhage.
 Scheurleer (D. F.); 's-Gravenhage.
 Schevichaven (H. D. J. van); Nijmegen.
 Schmidt Degener (T.); Parijs.
 Schoengen (Dr. M.); Leeuwarden.
 Schöffner (C. G. V.); Amsterdam.
 Schölvink (Mr. J. G.) Amsterdam.
 Schönfeld (Mr. H. J.); Winschoten.
 Schouten (J. L.); Delft.
 Schouten (Mr. A. E.); Haastrecht.
 Serraris (Jhr. Mr. Th.); 's-Hertogenbosch.
 Sillem (Mr. J. A.); Amsterdam.
 Six (Prof. Jhr. Dr. J.); Amsterdam.
 Six (Jhr. C. C. Th.); Amsterdam.
 Snoeck (Jhr. M. A.); Hintham.
 Spoon J. Jz. (A.); Rotterdam.
 Staring (M. L. C.); Dordrecht.
 Steeden (H. F. van); Leiden.

Stoop (F.); Dordrecht.
 Storm Buijsing (C.); Zutphen.
 Stuijt (J.); Amsterdam.
 Tak (Henri); Middelburg.
 Teixeira de Mattos (Jhr. H.); Vogelenzang.
 Telting (Mr. A.); 's-Gravenhage.
 Tepe (A.); Dusseldorp.
 Terveer; Prinsenhage.
 Tienhoven (Mr. P. G. van); Haarlem.
 Tromp van Holst (A. M.); Amersfoort.
 Tutein Nolthenius (R. P. J.); Haarlem.
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen (F. L. S. F. baron van); Zuylen.
 Tuyll van Serooskerken van Heeze (S. J. baron van); Arnhem.
 Tuyn (W. J.); Edam.
 Tydeman (Mr. M.); Breda.
 Valentiner (Dr. W.); Berlijn.
 Veen (Dr. J. S. van); Arnhem.
 Vermeylen (Prof. A.); Ukkel bij Brussel.
 Verschuer (F. baron van); Arnhem.
 Veth (J.); Bussum.
 Visser J.Wzn. (H.); Leiden.
 Visser Bzn. (G.); Schiedam.
 Volgraff (Dr. C. W.); Utrecht.
 Vollenhove (Prof. Mr. C. van); Leiden.
 Voorst tot Voorst (Mr. A. E. J. baron van); 's-Hertogenbosch.
 Vries (R. W. P. de); Amsterdam.
 Vries (Dr. S. G. de); Leiden.
 Vries van Doesburg (Mr. J. de); Heemstede.
 Vries van Heijst (Mr. M. C. de); Leiden.
 Weimar (W.); assistent a/h. Museum für Kunst und Gewerbe; Hamburg.
 Wentinck (J. C.); Schalkwijk.
 Weizsäcker (Prof. Dr. H.); Stuttgart.
 Wesselman van Helmond (Jhr. C. F.); Helmond.
 Weve (J. J.); Nijmegen.
 Wiersum (Dr. E.); Rotterdam.
 Wildeman (M. G.); 's-Gravenhage.
 Willink van Collen (H. W.); Breukelen.
 Wrangel (Dr. E.); Lund.
 Wrangel auf Lindenberg (Jhr. E. von); Amersfoort.
 Wurfbainu (Mr. J. C.); Velp.
 IJzerman (J. W.); Amsterdam.
 Zijll de Jong (Th. J. A. van); Warnsveld.

Rapport.

De Commissie, benoemd in gevolge het besluit Uwer vergadering van 4 Juli 1903, heeft de eer ten aanzien van de twee aan haar ter overweging opgedragen punten het volgende advies uit te brengen.

I. In bruikleen geving van doubletten of voorwerpen van meer plaatselijk belang aan locale museums.

Blijkens de aanleiding tot de benoeming onzer Commissie ¹⁾, gelegen in eenige desbetreffende voorstellen van dr. Hofstede de Groot, is in het algemeen bij dit punt bedoeld de vraag, of en op welke wijze voorwerpen, in enig museum dubbel aanwezig, door plaatsing elders meer aan hunne bestemming, d. w. z. het dienen tot ontwikkeliug en leering van en het verschaffen van kunstgenot aan het belangstellend publiek, zouden kunnen beantwoorden, en tevens of dit ten aanzien van voorwerpen van meer plaatselijk belang niet zoude moeten geschieden door die voorwerpen te brengen daar, waar de belangstelling uit hoofde van meerdere bekendheid, hetzij van de voorwerpen zelve, hetzij van de omstandigheden, waaraan zij hun belang ontleenen, grooter moet zijn. In de Commissie vergadering wees dr. de Groot nog speciaal, als sprekende voorbeelden, op de aanwezigheid in het Rijksmuseum te Amsterdam van het portret van Bicker door B. v. d. Helst, in origineel en in twee copieën, evenals van een copie van het portret van zijn vader door Rembrandt, naast het origineel. De commissie is van meening, dat plaatsing van voorwerpen, die in het eene museum zonder bezwaar kunnen worden gemist, in een ander in het algemeen wenschelijk is. Alzoo met name ook overbrenging uit rijksmuseum in andere onder het beheer van gemeente, provincie of van particulieren staande, en omgekeerd. En wel in den vorm van tijdelijke in gebruikgeving, mits gewaarborgd zijn goede behandeling, nauwlettende zorg en veilige bewaring, bepaaldelijk met het oog op beschadiging door vocht of brand en op diefstal en tevens onder bevoegdheid van den in bruikleengever om zich te overtuigen, dat aan de gestelde eischen wordt voldaan. Als voorwerpen, die zonder bezwaar kunnen worden gemist in den zin als bovenbedoeld, zijn zeker in de eerste plaats te beschouwen — behoudens misschien een enkele uitzondering — de dubbelen. Voor deze zij men er echter wel bij aandachtig, dat het voor de instelling, uit welke de dubbelen zouden worden afgestaan, ook van belang kan zijn om hetzij ze te behouden ten dienste van de gebruikers en bezoekers dier instelling of wel door verkoop of ruiling ervan de verzameling in die instelling zelf aanwezig, te verrijken. De bevoegdheid daartoe moet niet worden beperkt en de in bruikleengeving mag daaraan niet te kort doen.

Hetzelfde geldt ten aanzien der voorwerpen van meer bepaald plaatselijke

1) Verg. *Bulletin I* p. 187 en verv. en *IV* p. 202 en verv.

beteekenis. Ook hierbij moet, indien zij worden overgebracht daar, waar zij het best aan hunne bestemming, als boven aangeduid, kunnen voldoen, het belang der in bruikleen gevende instelling in het oog worden gehouden. Echter zoo, dat bij verkoop of ruiling aan de plaatselijke instelling, waarheen zij zijn overgebracht, de voorkeur worde gegeven.

In het algemeen worde in deze gehandeld zonder bekrompenheid en in overeenstemming met een breede opvatting van wat geacht moet worden te zijn in het publiek belang. Daarom ware het wenschelijk dat de Regeering deed onderzoeken of er niet, met inachtneming van door haar te omschrijven regelen, gegrond op de boven ontwikkelde beginselen, aanleiding is uit 's Rijksmusea voorwerpen aan locale musea toe te vertrouwen. Andere instellingen zullen dan allicht bij voorkomende gelegenheid zich daarnaar richten.

II. *Wijziging van verouderde bepalingen van legaten ten behoeve van openbare verzamelingen.*

In de verslagen van het verhandelde op de jaarvergaderingen van 1900 en 1903 ¹⁾ vinden wij een en ander omtrent de wordingsgeschiedenis van de aan onze Commissie op dit punt gegeven opdracht.

In de eerstbedoelde vestigde dr. Hofstede de Groot er de aandacht op, »dat vele oude legaten en stichtingen bevatten goed bedoelde, doch thans verouderde bepalingen, die het nut van instelling of legaat onnoodig beperken.» Als voorbeeld wees hij op het slechts twee dagen per maand openstellen en het verbod van verkoop van doubletten bij het Museum Meermano-Westreenianum, de onsplitbaarheid der collectie van der Hoop, de verouderde prijsvragen van de legaten Hoeufft en Buma enz. »Zoude,» zoo vroeg hij, »er geen middel zijn te vinden om deze bepalingen na 50 of 100 jaar te herzien, zonder dat aan de erfgenamen hierdoor een aanspraak gegeven werd wegens handelingen in strijd met de aan legaat of stichting verbonden voorwaarden?»

Toen de heer de Groot op de jaarvergadering in 1903 op de zaak terug kwam, bleek in het debat van het gevoelen, dat het hier gold meer een rechtskwestie dan een speciaal oudheidkundig belang, en werd het denkbeeld geopperd, »dat ook bij de juristen op dit punt meer de aandacht zoude worden gevestigd, wanneer in een kort bestek eenige der meest sprekende verouderde bepalingen uit legaten en erfelingen werden bijeengebracht.» Hierop stelde Dr. de Groot voor een »Commissie te benoemen tot het bijeenbrengen der gewraakte legataire bepalingen», en werd naar aanleiding van dit voorstel besloten een commissie te benoemen tot het uitbrengen van advies omtrent de door Dr. de Groot behandelde punten.

In verband met de hier kortelijk in herinnering gebrachte voorgeschiedenis onzer Commissie heeft zij dan ook het tweede in de haar

1) Vergl. *Bulletin* als boven.

verstreckte opdracht vervatte punt onder de oogen gezien en daarover beraadslaagd.

De conclusien, waartoe zij dientengevolge meende te moeten komen waren de volgende:

Tot een ingrijpen van dergelijke verre strekking, als noodig zoude zijn ter verwezenlijking van het in de eerste plaats hierboven vermelde denkbeeld, hetwelk dan door wijziging van eenige artikelen van het Burg. Wetb. zoude moeten geschieden, durfde men niet adviseren. Integendeel de bij ons thans geldende bevoegdheid tot vrije beschikking bij testament, behoudens art. 935 B. W. en de bepalingen over de legitieme portie, en de kracht dier beschikkingen mogen niet in die mate illusoor worden gemaakt, evenmin als het geoorloofd kan zijn de voorwaarden, waaronder een beschikking onder de levenden is gedaan en aanvaard, zonder medewerking der betrokken personen, na verloop van een zekeren tijd te herzien, d. w. z. te wijzigen. Zulk een wetsbepaling toch zoude in flagranten strijd zijn met die als juist te erkennen rechtsbeginselen, en daarenboven het maken van beschikkingen als de hier bedoelde, hetzij na doode hetzij onder de levenden, allermint bevorderen. Een gevolg zeker nog veel minder gewenscht dan het bestaan blijven der gewraakte bepalingen.

Eerder ware nog te denken aan het verleenen der bevoegdheid aan de beheerders van op met dergelijke bepalingen verbonden beschikkingen gegronde instellingen, om na verloop van een ruimen termijn, bijv. van 50 jaren, wanneer de omstandigheden niet meer de verwezenlijking van den wil der beschikkers in haren vollen omvang en ook in zijne dan belemmerend geworden bepalingen veroorloofden, daarvan af te wijken, echter slechts in zooverre dat het doel der beschikking niet uit het oog worde verloren. Echter meende een lid der Commissie, dat hiertegen dezelfde bezwaren, als zooeven ontwikkeld, en in dezelfde mate, konden worden aangevoerd. En allermint valt reeds het bestaan van een communis opinio doctorum over strekking en omvang van een wetswijziging in dien geest te constateeren.

Men was dan ook van meening dat het aandringen op een daartoe strekkend voorstel bij de Regeering onder de thans bestaande omstandigheden van geen het minste practisch gevolg zoude zijn.

Evenwel is de Commissie van oordeel dat het hoogst wenschelijk is zooveel mogelijk te voorkomen dat bij beschikkingen als de bedoelde, voor het vervolg worden gemaakt bepalingen welke bij veranderde tijdsomstandigheden hoogst belemmerend kunnen werken en het doel der instelling zelfs in gevaar kunnen brengen, in ieder geval geen nut opleveren, en aan de beheerders tal van moeilijkheden veroorzaken, zonder eenig profijt voor de betrokken instelling.

Daartoe zal ieder in de eerste plaats kunnen meewerken, door, waar de gelegenheid zich opdoet, de ongewenschte gevolgen van zoodanige bepalingen, vooral waar zij in bijzonderheden treden, in het licht te stellen

en met name hen, die het voornemen mochten te kennen geven om beschikkingen als bedoelde te maken en instellingen in het openbaar belang en voor het publiek van groot nut in het leven te roepen, daarop te wijzen. In ruimen kring zou de Bond in dien geest kunnen werken, door zich met een rondschrĳven tot de notarissen te richten.

Ook het systematisch verzamelen en publiceeren van belemmerende bepalingen, zooals bij sommige instellingen voorkomen, kan daarbij zijn nut hebben. De Commissie heeft echter gemeend zich niet met dien arbeid te kunnen en te moeten bezighouden, zoowel in verband met den tijd-roovenden arbeid daaraan verbonden, als met het oog op het waarschijnlijk magere resultaat, dat daarvan is te verwachten. Immers afgezien van eenige algemeen bekende zeer treffende voorbeelden, is het toch niet te verwachten, dat beheerders van instellingen zeer bereid zullen worden omtrent de voorwaarden en bepalingen, waardoor deze worden beheerscht, inlichtingen te geven enkel voor het bewuste doel. En dit te minder, naar mate zij zich, zij het door de omstandigheden gedwongen, en mogelijk wel in het belang der instellingen zelve, min of meer afwijkingen daarvan hebben veroorloofd.

W. g. SEERP GRATAMA.
 F. H. HOEFER.
 CORN. HOFSTEDÉ DE GROOT.
 A. v. SASSE v. IJSSELT.
 VICTOR DE STUERS.

27 December 1906.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd:

Mej. I. C. E. Peelen, Amsterdam.
 Jhr. C. Ph. van Kinschot, Tiel.
 W. C. Mulder, Leiden.

De redactie van het Bulletin onderging eenige wijziging door het bedanken van de Heeren E. W. Moes en A. Pit, die sinds de oprichting deel uitmaakten van de redactie van het Bulletin en aan wie dit blad zooveel te danken heeft. Het verheugt de redactie, ook na hun aftreden, verzekerd te kunnen zijn van hunne gewaardeerde medewerking. Ter voorziening in de vacature werden de H.H. Mr. N. Beets en Dr. W. Martin uitgenoodigd om in de redactie zitting te nemen.

Oude Monumenten.

Gevangenispoort te Bergen op Zoom.

De Gemeente is door aankoop eigenares geworden van de panden grenzende aan eene zijde van de Gevangenispoort. Het schijnt in de bedoeling te liggen deze panden af te breken om de poort vrij te leggen en te restaureeren.

Oude gevel te Haarlem.

Het huis Spaarne N°. 96 te Haarlem, eertijds graanpakhuis, gebouwd in 1612, is thans in gebruik bij den heer Roozkrans, die aldaar sinds jaren zijn wijnpakhuis gevestigd heeft. Dit merkwaardige huis, geheel van baksteen opgetrokken, waardoor horizontale banden van witte steen loopen, is versierd met leeuwenkoppen. Het draagt den naam van »in het wapen van Gelderland», omdat in den gevel het wapen dezer provincie in beeldhouwwerk is uitgevoerd met er onder de woorden: »Vrede geeft ons Godt om tonder houden zijn geboth in lande en in stede Godt geef ons zijne eeuwige vrede.»

De gevel heeft reeds vroeger het bovengedeelte van den top verloren, terwijl de onderpui is gepleisterd en door onoordeelkundige behandeling is gewijzigd.

Niettegenstaande dat vandalisme was het gebouw toch zoo schilderachtig, dat genoemde eigenaar, door deskundigen voorgelicht, tot restauratie besloot. Den architect W. Scheepens te 's-Gravenhage droeg hij op een restauratieplan in denzelfden stijl te ontwerpen, in verband met de uitoefening zijner zaak.

De restauratie is thans op den top na voltooid en wanneer ook deze zal zijn afgewerkt, zal dit 17e eeuwse huis een der merkwaardigste gevels van Haarlem zijn.

Het ware te wenschen, dat meer eigenaars van zulke gevels het voorbeeld van den heer Roozkrans volgden, opdat paal en perk worde gesteld aan het herhaaldelijk sloopen van oud hollandsche geveltjes, die aan Haarlem een zoo bij uitstek Hollandsch karakter geven.

N. R. Ct. 1 Febr. 1907, II B.

Mariëngaarde-terp te Hallum.

De laatste der 10 terpen onder het dorp Hallum zal thans ook afgegraven worden. De terp ontleent den naam aan het hierop in 1200 gevestigde groote klooster Mariëngaarde en men hoopt bij het afgraven niet onbelangrijke gegevens over de oude bewoners te vinden.

Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen.

De herstellingswerken aan Karel de Groote's paleiskapel op het Valkhof te Nijmegen — tot wier uitvoering op den 9^{en} Januari 1904 door den Gemeenteraad was besloten — zijn in den loop der vorige maand onder de leiding van den ondergeteekende, directeur der gemeentewerken aldaar, (tot 1906 werkzaam onder den titel van Gemeente-Architect) ten einde gebracht.

Men zal zich herinneren, dat, na de uitgebreide onderzoekingen die zoowel door den Berlijnschen geleerde Dr. C. Plath als van gemeentewege in het jaar 1894 hebben plaats gehad, in het daarop volgende jaar door het gemeentebestuur een Commissie werd benoemd met opdracht om voorstellen te doen op welke wijze de kapel eventueel zou behooren te worden gerestaureerd.

Deze Commissie, die na het bedanken van eenige der uitgenoodigden, behalve uit de toenmalige leden der plaatselijke oudheidkundige Commissie: de heeren F. H. A. J. Abeleven en Mr. C. G. J. Bijleveld, bestond uit den Z.Eerw. heer E. Reusens te Leuven, den Z.Eerw. heer G. W. van Heukelum te Jutfaas, Dr. W. Pleyte te Leiden, den heer B. N. J. J. Schrant te Nijmegen en den ondergeteekende ¹⁾, bracht onder dagteekening van October 1895 van haar onderzoek verslag uit. In dit verslag werden uitvoerige voorstellen tot herstelling gedaan en toegelicht. De gezamenlijke kosten der restauratie werden op f7863 geraamd.

Op deze voorstellen ging het Gemeentebestuur niet terstond in. Ondanks jaarlijks herhaald aandringen van de plaatselijke oudheidkundige Commissie om het werk ter hand te nemen, duurde het tot 3 November 1900 alvorens werkelijke stappen in deze richting werden gedaan. Bij het vaststellen der gemeente-begroting voor het volgende jaar (op welke begroting het bedoelde herstellingswerk slechts »pro memorie'' was uitgetrokken) werd nml. op voorstel van eenige raadsleden, besloten Burgemeester en Wethouders uit te noodigen een op nieuw in bijzonderheden uitgewerkt en begroot herstellingsplan door den Gemeente-Architect te doen opmaken en dit plan aan het oordeel van deskundigen te onderwerpen. Onder dagteekening van 25 Mei 1901 diende de genoemde ambtenaar zijn plan bij Burgemeester en Wethouders in, die daarop in de eerste plaats het advies inwonen van den specialen kenner en hersteller der Karolingische overblijfselen in den dom te Essen, den heer Georg Humann, archeoloog te Aken, wiens voorlichting sedert het jaar 1891 herhaaldelijk was gevraagd en gegeven, maar die van de Commissie van 1895 geen deel had kunnen uitmaken, omdat zijn gezondheid hem dit toenmaals had belet.

Het plan van den Gemeente-Architect week in verscheidene opzichten belangrijk af van het rapport der Commissie van 1895. Ten zeerste werden

1) De Z.Eerw. heer E. Reusens, Dr. W. Pleyte en de heeren F. H. A. J. Abeleven en B. N. J. J. Schrant zijn sedert overleden.

door hem ontraden zoodanige veranderingen aan te brengen, die ook maar in het geringste zouden kunnen leiden tot toekomstigen twijfel aan de oorspronkelijke bouwvormen van het monument, of aan die, welke behooren tot wijzigingen, welke in de latere middeleeuwen daaraan werden aangebracht. Zoo keurde hij den voorgestelden, naar buiten uitspringenden en in baksteen op te metselen traptoren beslist af, daar deze o. m. den centralen grondvorm van het monument zou hebben doen verloren gaan. Evenmin vond het voorstel tot feitelijke restauratie van de halfzeshoekige gothische koornis bij hem genade, ondanks *alle* elementen voor dergelijk herstel aan het monument aanwezig waren. Deze restauratie immers, zou niet kunnen plaats hebben zonder de overblijfselen der oude koornis op te ruimen en daarmee het ongeschonden bewijs harer oorspronkelijke aanwezigheid te doen verloren gaan.

Tijdelijke bescherming van de overblijfselen der koornis gedurende den winter (door omsluiting met een houten bekleeding) en het in de nabijheid van het monument voorhanden hebben eener lichte, verplaatsbare trap, (tot toegang naar de bovengalerij, als deze gewenscht werd) schenen hem — in overeenstemming met zijn reeds in 1895 in de *N. R. Courant* gegeven adviezen — voldoende middelen, om aan alle redelijk te stellen eischen van bescherming en toegankelijkheid te beantwoorden.

Ook het aanbrengen van een houten hoofddeur in steenen kozijnen, aan het einde van het toegangs-portaal, werd bestreden, als zijnde de vrucht van loutere fantasie en als zoodanig in het monument niet te dulden.

Daarentegen werd het voorstel, in het aangehaalde artikel in de *N. R. Courant* gedaan, gehandhaafd om de afsluiting te laten ter plaatse waar zij zich bevond, d. i. aan de gevelzijde van het portaal, terwijl werd aangeraden de aanwezige, karakterlooze ijzeren hekvleugels te vervangen door nieuwe, gesmeed ijzeren hekpoorten, die waardiger aan de oorspronkelijke architectuur zouden aanpassen.

Terwijl het advies verder strekte om, in overeenstemming met dat der Commissie van 1895, de halfronde bovenvensters van den middenbouw — vroeger van buiten zichtbaar, maar in de XVde eeuw door een nieuwe bekapping van den omgang daarachter verborgen en sedert door uitkappen van het metselwerk naar boven toe verlengd — met hunne blindnissen in hun oorspronkelijken vorm te herstellen, werd nu tevens aangeraden om een dier acht vensters, met zijn omgeving, onaangeroerd te laten. Zoodoende zouden althans daar ter plaatse de bewijzen bewaard blijven voor de juistheid der vormen, die voor de overige zeven te herstellen vensters en blindnissen behoorden gekozen te worden. Een zelfde voorstel werd gedaan met betrekking tot het Noordelijke gevelvlak van den zestienhoekigen omgang, het eenige waaraan sommige gegevens der oorspronkelijke ordonantie van dit gedeelte der buiten-architectuur nog voorhanden waren.

De overige denkbeelden der Commissie van 1895 werden geheel, of althans zonder beduidende wijzigingen overgenomen en de gezamenlijke

werkzaamheden met inbegrip van de herstellingen der leidaken op f 5774 begroot.

In het rapport van den heer Humann, dat onder dagteekening van 16 September 1901 bij Burgemeester en Wethouders inkwam, handhaafde deze wel is waar zijn vroegere opvatting, dat elke verandering in den tegenwoordigen toestand van het gebouw beter achterwege wierde gelaten, maar erkende hij toch dat naar zijn meening de meerderheid der hedendaagsche oudheidkundigen zoude meegaan met de restauratieplannen van 1895 en dat zelfs onder hen, die met hem een zelfde standpunt innemen, de meeste de voorgestelde vernieuwingen wel niet zouden afkeuren, wanneer zij in het oog hielden dat alle onderdeelen, vóór de vernieuwing, opgemeten en gefotografeerd zouden worden. Overigens viel hij den architect der Gemeente volledig bij, waar deze ontraadt een traptoren en een nieuwe koornis te bouwen en in bedenking geeft om ten minste één wandvak van de tot ons gekomen oorspronkelijke buitenarchitectuur intact te laten.

Op uitvoerige gronden ried hij de door de Commissie van 1895 voorgestelde houten dakstoel af, wenshende slechts een vlakke houtzoldering te zien aangebracht. Noode legde hij zich neder bij het denkbeeld om aan de te herstellen bovenvensters van den middenbouw licht toe te voeren door middel van met die vensters corresponderende schuinliggende platte ramen in de bedakking van den omgang en ried hij daarom een vooraf bij een enkel dakschild te nemen proef aan, om daarnaar den welstand te kunnen beoordeelen.

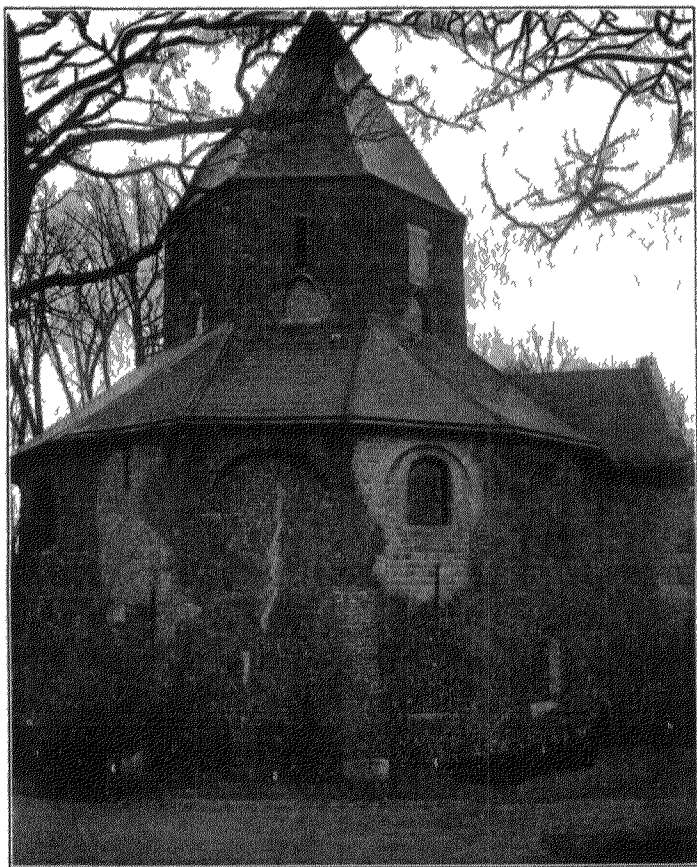
Het meest vond bij hem bestrijding de door de Commissie van 1895 voorgestelde beglazing der verschillende ramen met zoogenaamde »Buttscheiben'', welke hem te sterk aan het Renaissance-tijdperk herinnerden, terwijl de Commissie juist door deze glassoort te kiezen elke bepaalde archeologische opvatting had willen buitensluiten. Antiek glas, in overhoesch ruit-dessin, dunkte hem niet alleen goed voor de Gothische vensters, maar zou misschien zelfs voor de oudste lichtopeningen kunnen dienen wanneer daar geen beglazing met modern spiegelglas mocht worden voorgetrokken.

Om verschillende redenen werd ook door hem aan een ijzeren afsluithek boven houten deuren — die alsdan in *paneel* zouden moeten bewerkt worden en niet *opgeklampt* zouden mogen zijn — de voorkeur gegeven.

Burgemeester en Wethouders stelden den 1en September 1902 het plan van den Gemeente-architect en het daarop gevolgde advies van den heer Humann in handen van de plaatselijke Oudheidkundige Commissie, die daarop adviseerde, onder dagteekening van 25 October d. a. v. In haar antwoord onderschreef zij volkomen de leidende gedachte in het rapport van den Gemeente-architect, waarbij alleen zulke werkzaamheden aan het gebouw mogen worden toegelaten, die voor behoud en noodzakelijke herstellingen noodig zijn en waardoor geen authentieke bewijzen voor het

aanwezig zijn van vroegere toestanden dreigen verloren te gaan. Wat de glasdichting betreft verwierp zij met den heer Humann de »Butschen-scheiben».

In de gothische ramen wenschte zij glas-in lood, in de oorspronkelijke, halfronde getoogde ramen spiegelglas te zien aangebracht, onder vermelding van de gronden, die tot dezen wensch hadden geleid. Ook verklaarde zij

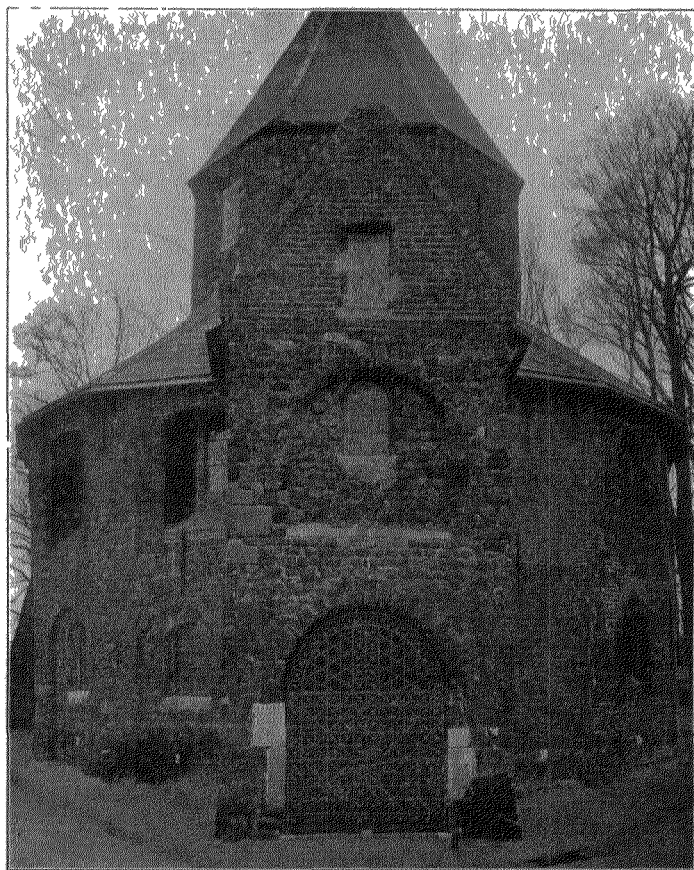
Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen – Westzijde.

zich met Humann voor een nieuwe, *vlakke zoldering (laquear)* en tegen reconstructie van de koornis, waarvan zij den oorspronkelijken toestand alleen in teekening wilde zien teruggebracht.

Gaarne zag zij de laatgothische welfpolychromie, waar deze door den tijd is verdwenen, op de te herstellen welven weder aangebracht, zij het ook slechts in grijzen tint. Op dezelfde gronden als de heer Humann

wenschte zij met een enkel daklicht de proef genomen te zien, alvorens zou worden besloten dergelijke lichtopeningen tegenover de te herstellen bovenste vensters van den achthoekigen middenbouw aan te brengen. Op het maken van photographieën op ruime schaal, werd ten slotte nadrukkelijk aangedrongen.

Tengevolge van de discussies in de Gemeenteraadszitting van 24 Octo-

Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen - Noordzijde. In het midden het eenige zijvak, waarmede de gegevens voor de kennis van de oorspronkelijke architectuur der beide verdiepingen van de oorspronkelijke ingang, zijn bewaard gebleven. Rechts daarvan het in 1906 gerestaureerde venster der hovengalerij.

ber 1903, — bij de behandeling der Gemeente-begrooiting voor het volgende jaar, waarop de restauratie der Valkhof-kapel weder als memoriepost was uitgetrokken, — werden de rapporten van den heer Humann en de Oudheidkundige commissie door Burgemeester en Wethouders in handen gesteld van den

ondergeteekende, die, onder dagteekening van 3 November 1903, daarop antwoordde dat hij zich met het voorstel om de beglazingen te doen uitvoeren in antiekglas-in-lood en ten deele misschien in spiegelglas kon vereenigen en dat bij hem, op de daarvoor aangegeven gronden, ook geen bezwaar bestond om een vlakke zoldering te ontwerpen in plaats van een open dakstoel, te meer daar de eerstgenoemde oplossing door haar eenvoud minder het karakter van vernieuwing zou dragen.

Het voltooiën van de polychrome resten der welfschildering, zij het ook in omtrekken met invulling in grauwen tint, achtte hij in strijd met het hoofdbeginsel dat bij het herstellingswerk moest gehuldigd blijven, (het niet dulden van toevoegsels die niet gebiedend noodig mochten blijken) en werd daarom door hem ontraden.

Den 9^{en} Januari 1904 deden Burgemeester en Wethouders, onder overlegging van de besproken plannen en de daarover uitgebrachte adviezen, aan den raad het voorstel om te besluiten tot de restauratie over te gaan. Dit voorstel werd aangenomen en bepaald dat de uitvoering (die op f 5774 was geraamd en waarvoor f 6000 crediet werd toegestaan) over twee jaren zou worden verdeeld.

In het genoemde jaar kwam van de eigenlijke uitvoering niet veel meer in. Hoogst ongeraden toch zou het geweest zijn tot eenigzins ingrijpende werken over te gaan, alvorens die in al hun consequenties waren overwogen en dit laatste eischte nauwkeurige kennis van al datgene wat aan het monument was overgebleven. Die kennis kon niet verkregen worden zonder speciale opmetingen en het in teekening brengen van alle détails waarvan dit nog niet was geschied. In 1904 liep het opmeten en teekenen zelfs niet eenmaal geheel ten einde, zoodat het eerst in 1905 werd voltooid.

Aangezien de nu mogelijk geworden, nieuwe détailstudie voor de kennis van het monument belangrijke feiten aan het licht had gebracht, die, volgens het oordeel van ondergeteekende tot wijzigingen in het restauratieplan aanleiding moesten geven, gaf deze onder dagteekening van 10 December 1905, gelijktijdig met zijn verslag over het in dat jaar uitgevoerde werk, aan Burgemeester en Wethouders zijn gevoelens hieromtrent in een uitvoerig rapport te kennen. Een der voornaamste wijzigingen, die hij voorstelde bestond in het achterwege laten van de voorgenomen herstelling der acht vensters (torenvensters) van den opgaanden middenbouw en daarmede ook van de oorspronkelijke architectuur der acht toren-buitenwanden met hunne blindnissen. Werd nml. vroeger aangenomen dat de halfronden der oorspronkelijke (toren-)vensters met de hier-en-daar nog gespaard gebleven, eveneens halfronde nisbogen één zelfde middenpunt gemeen hadden — en zodoende nooit boven de lijn van aansluiting der bekapping van den omgang met de buitenvlakken van den opgaanden middenbouw hadden gereikt — thans was, (op hier niet nader te vermelden gronden) onomstootelijk bewezen dat de middenpunten der halfronde venstertogen oor-

spronkelijk merklijk hooger lagen dan die der nisbogen en dat de vensters, bij herstellen in hun oorspronkelijken toestand, ten deele boven het dak van den omgang zichtbaar zouden worden. Een dergelijke herstelling zou zoomin aan de eischen van welstand als aan die eener goede constructie hebben kunnen beantwoorden en bijgevolg bleef slechts over om aan te raden zoowel van de herstelling der vensters als van die der wanden waarin zij voorkomen af te zien. In de plaats daarvan zouden de latere vensterdoorbrekingen, die met houten raampjes en mousselineglas gesloten waren, met glas-in-lood blijvend moeten gedicht worden.

Een tweede, niet onbelangrijke wijziging in het restauratieplan strekte om de twee vensters van de bovengalerij, die zich onmiddellijk links d.i. ten Noorden van den hoofdingang bevinden, niet, — zooals was voorgesteld en ten opzichte van het 3e venster gehandhaafd bleef — met hunne omgeving in de oude vormen in tufsteen te herstellen maar ze grootendeels te behouden zooals ze in baksteen aanwezig waren. Dit metselwerk, uit twee hoofdtijdperken afkomstig, had blijkbaar zijn eigen geschiedenis en wees, althans voor een gedeelte, op herstellingswerk uit den gothischen tijd, dat naar den vorm geheel afweek van het overige baksteenwerk aan het monument uit die periode. In verband met den vorm der aan de zelfde zijde van het gebouw aanwezige baksteenwelden van den omgang, die, zonder welfribben gemetseld zijnde, waarschijnlijk naar de oudste (tufsteen-) welden zijn gevolgd, — in tegenstelling met de overige in het gebouw aanwezige middeleeuwsche baksteenwelden die graten, of welfribben hebben, — moest hier gedacht worden aan een in de XV eeuw mogelijk opzettelijk afwijken van den venstersvorm, die de overige, toenmaals aangebrachte lichtopeningen vertoonden. Onderzoekingen, die eerst later (tijdens de uitvoering der herstellingswerken in 1906) konden plaats hebben, hebben aangetoond dat de onderstelde midden-eeuwsche baksteenherstellingen grootendeels hadden plaats gemaakt voor andere in soortgelijk materiaal, waarvan de dagteekening gerust gesteld kan worden in 1797, toen de Gemeente met den sloopster van den burcht, den »burger van der Aa'' o.m. was over eengekomen dat sommige vervallen gedeelten aan de Noord West-zijde der kapel door hem opnieuw zouden worden opgemaakt (Raadsignaat, 21 Juli 1797).

Overeenkomstig het voorstel van December 1905 zijn deze baksteeninmetselingen thans in hoofdzaak bewaard gebleven en is het uitgebroken werk weder ingemetseld. De dichting heeft met glas-in-lood plaats gehad, nadat de lichtopeningen door gedeeltelijke inmetseling ware verkleind. Te groote glasdichtingen immers zouden zeker misstaan hebben. Zooals de beide vensters nu zijn aangebracht is de oplossing zeker niet een ideale, maar zij heeft de gelegenheid bewaard tot het nagaan van vroegere veranderingen, terwijl ten alle tijde, wanneer men dit met het oog op een meer waardig voorkomen mocht verlangen, alsnog de herstelling naar de oorspronkelijke architectuurvormen kan worden uitgevoerd, overeenkomstig

hetgeen thans bij de restauratie van het aangrenzend, Noord-Noordwestelijk muurvak heeft plaats gehad.

Een derde voorstel van wijziging hield in om *alle* ramen, dus ook die welke halfrond gesloten zijn en uit de vroegste bouwperiode dateeren, met glas-in-lood te dicht en aldaar geen sluiting met spiegelglas toe te passen.

Dit voorstel steunde op een hoogst merkwaardige ontdekking, in Mei 1905, bij het uitbreken eener venstertoemetseling gedaan, van zich nog ter plaatse bevindende kleine resten van glas-in-loodsluiting, waaraan én glassoort én vorm der loodstaven nog duidelijk te herkennen waren. In verband met resten eener mede nog aanwezige, ten deele nieuw blootgelegde roodgekleurde beraping van het tufsteen gevel-metselwerk, die ongetwijfeld zeer oud is, bleek dat ook de loodbeglazing tot een lang vervlogen bouwperiode moet behoord hebben en kon zij dus veilig bij de herstelling worden toegepast. In afwijking van het ruitdessin der gothische vensters is voor de halfronde ramen evenwel een romaansch dessin gekozen. De verschillende loodbeglazingen zijn zonder onderscheid, in rood-koperen monturen gevat, waarvan de buitenomtrekken aanpassend zijn bewerkt aan de ten deele zeer verbrokkelde vensteromlijstingen, zooals deze door den tijd tot ons zijn gekomen.

Een vierde voorstel tot wijziging werd gedaan met betrekking tot de te vernieuwen houtzoldering. Dit vraagstuk hing nauw te samen met dat van herstel der hooge lichtvensters in den middenbouw. Door dit herstel achterwege te laten en de thans aanwezige ramen te behouden kon ook geen spraak meer zijn van het laten zakken der zoldering, die derhalve haar tegenwoordige hoogteligging moest blijven behouden. Het onderzoek aan de bestaande zoldering wees uit dat deze nauwkeurig de plaats inneemt welke haar reeds in het gothische tijdperk werd aangewezen met het oog op het dienstbaar maken van het gebouw tot verdedigingstoren. Van de vier thans aanwezige, den zoldervloer dragende grenen balken werden de twee middelste bevonden nagenoeg ter plaatse te liggen waar in de XVe eeuw oorspronkelijk de twee eenige, eiken zolderbalken lagen, die de 8 cM. zware zolderdeelen ondersteunden, voor zoover deze niet met de einden op het muurwerk rustten.

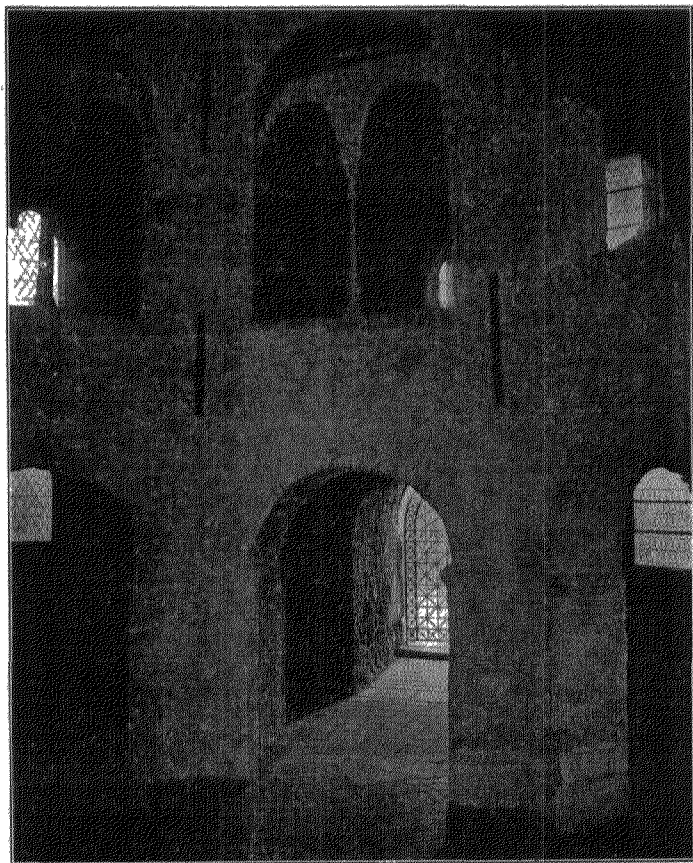
De beide buitenste der thans aanwezige zolderbalken waren blijkbaar gelijktijdig met de beide middelste (omstreeks 1797?), in geheel nieuw daarvoor gekapte muurgaten gelegd.

Terwijl de zoldervloer vergaan bleek te zijn, waren de zolderbalken nog zeer gaaf. Hun ongestoord behoud werd vereischt om de bewijzen voor de plaatsing en constructie der vroegere gothische balken te bewaren en werd daarom voorgesteld, gelijktijdig met het vervangen van de grenen zoldering door een nieuwe bevoering in zware eiken delen.

Ook werd voorgesteld de beide, zich in den verdedigingstoren tegenover elkander bevindende deurtjes te behouden (de commissie van 1895

had aangeraden een daarvan, als overbodig te verwijderen), daar aan het monument de ondubbelzinnige bewijzen van beider oorspronkelijke aanwezigheid aanwezig waren bevonden.

Met alle deze wijzigingen vereenigde zich het Dagelijksch bestuur der gemeente, na de ontheidkundige commissie gehoord te hebben, zoodat daarmede bij de herstellingswerken in 1906 is rekening gehouden.

Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen.   Blik in het
inwendige, naar den ingang toe.

De verschillende herstellings- en de daarmede samenhangende werken, die in de jaren 1904—1906 zijn tot stand gekomen en de restauratie hebben voltooid, waren in het kort de volgende.

In 1904 werden alle gekleurde overblijfselen van gothische welf- en wandversieringen met zorg doorgetrokken en de doortrekken op de plaats zelf naar het aanwezige schilderwerk met kleur ingevuld en omtrokken.

Vooraf waren de te copieëren decoratie-resten met groote voorzichtigheid schoongemaakt, waarbij menig overblijfsel voor den dag kwam dat te voren zoogoed als niet meer zichtbaar was. Van de gezamenlijke welf- en wand-decoraties werden gekleurde teekeningen gemaakt op de schaal van 1 à 50.

De overblijfselen van de voormalige gothische koornis werden nauwkeurig in teekening gebracht. Daarnaar werd een restauratieplan ontworpen op de schaal van 1 à 10.

In 1905 werden de verschillende plattegronden, opstanden en doorsneden na zorgvuldige opmetingen aan het monument, (voor zoover dit niet vroeger was geschied) op de schaal van 1 à 50 in teekening gebracht.

Daarenboven werd een nauwkeurige situatie-opmeting gedaan van alle boven den grond nog aanwezige overblijfselen van de oude burcht en hiervan een kaart vervaardigd op de schaal van 1 à 200.

Op dezelfde schaal werd overgebracht het in 1894 in het Arnheemsch archief teruggevonden dakplan der burcht, waardoor het, mogelijk werd dit plan in zijn nauwkeurigheid aan de werkelijkheid te toetsen. Zooals te vermoeden was vertoonden zich daarbij lang niet onbeduidende afwijkingen. Uit het wandvak, dat onmiddellijk ten Zuiden van de voorhal daaraan grenst, werden de binnenshuis in den muur gemetselde fragmenten van romeinsche tegels weggebroken, waarna het muurvlak in schuurspecie vlak werd afgewerkt.

Alle gemetselde welven werden nagezien. Het metselwerk werd overal, waar dit noodig bleek, hersteld (ook aan de bovenzijden) en waar de pleisterspecie er af was gevallen, werd deze nieuw aangebracht.

De welven van de beneden omgang, die correspondeeren met de tegenover het Noord-Westen en Noord-Noord-Westen gelegen buitenwanden, en het welf van de bovenomgang, corresponderende met het Oost-Noord-Oostelijk buitenmuurvak, werden door ophangen van den top aan boven die welven aangebrachte ijzeren staven voor verdere zakking gespaard en konden zodoende behouden blijven met de gedeeltelijk daarop nog aanwezige polychromie.

Vernieuwing dier welven (voorstel der Commissie van 1895) bleek dus onnoodig.

Eenige welven in de bovenomgang (corresponderende met de vijf in oorspronkelijk materiaal bewaarde buiten-wanden ten Noorden van de ingang) werden, evenals in vroegere tijden ($\pm$ 1800?) was geschied, in bestucadoord latwerk hersteld, daar de toestand van het buitenmuurwerk geen welving in metselmateriaal zou hebben toegelaten.

Evenals bij de welven, werd binnenshuis het metselwerk der beide omgangen en de zich daarop bevindende bepleistering nagezien en hersteld, met uitzondering van die gedeelten welke tot de oudste deelen van het monument behooren. Zij werden eerst in 1906 ter hand genomen in verband met de herstelling der lichtopeningen aan die zijden van het gebouw.

De op zuiltjes rustende vullingen in de groote boogopeningen der boven-

galerij werden grondig hersteld, daar enkele dreigden uit elkander te zullen vallen. Te dier gelegenheid werd geconstateerd dat de eiken ribben die in vier dier vullingen, boven de tweelingstoogjes zichtbaar zijn, tot in het hart van het metselwerk der hoekpijlers van den middenbouw doorloopen en bijgevolg tot den oorspronkelijken bouw behooren, waarin zij als ketting-ankers dienst deden. Met deze ontdekking is tevens de oorspronkelijke aanwezigheid van toogvullingen aangetoond, vermoedelijk — even als het nu nog aanwezige — uit dubbelbogen en midden-zuil bestaande, ofschoon de oorspronkelijke zuiltjes langer moeten geweest zijn dan die welke wij thans kennen, daar de dorpels der boogopeningen — zooals bekend is — later hooger zijn aangebracht.

De bevoering van de omgang werd, na het herstel der welven, in roode tegels uitgevoerd (in 1898 was de ruimte gelijkvloers reeds met dergelijke tegels bedekt geworden) ongeveer ter zelfde hoogte waarop de vloer na de XV eeuwsche herstelling moet gelegen hebben.

De tusschen sommige pijlers van den achthoek in de benedenruimte overgebleven resten van een middeleeuwsche bevoering werden in specie gelegd en daardoor voor verlies gespaard. Sedert zij in 1894 werden blootgelegd, waren zij voortdurend door afdekking tegen beschadiging beschermd gebleven.

De beide gebroken gothische altaarsteenen werden in hunne deelen weder aan elkander gesloten, vlak gelegd en met metselspecie bevestigd, terwijl ook hunne ondermetselingen weder in behoorlijken toestand werden gebracht. Met het oog op hunne hooge ligging ten opzichte van de galerijvloeren, werden eenvoudige houten podia getimmerd, die het bezichtigen der altaarsteenen gemakkelijk maken.

De koorapsis — waarin zich de beide altaarsteenen bevinden — werd aan de buitenzijde voorzien van een verplaatsbare houten bemanteling, die bestemd is om gedurende de gure wintermaanden het aan die zijde geheel open liggende monument tegen den invloed van de vorst te beschermen.

Langs alle buiten- en muurvlakken werd het baksteen-metselwerk nagezien en, waar noodig, hersteld of ingevoegd.

De kroonlijst van ten deele in profiel gekapte XV eeuwsche baksteenen eischte een vrij belangrijk herstel, daar veel profielsteenen verloren waren geraakt. Zij werden vervangen door nieuwe, die geheel naar het oude profiel gebakken werden.

De schietgaten in den toren werden, ter bescherming tegen indringen van duiven, met ijzergaas gedicht en in de steigergaten, onder den voet der torenkap, uit gelijke beweegredenen, eikenhouten stoppen gedreven. De beide deuropeningen in den toren verkregen nieuwe deurtjes naar gotisch model.

In 1906 werd de houten zoldering vernieuwd en met de op hunne plaats gebleven balken bruin-gebeitst opgeleverd.

In de verdieping van het Noord-Noord-Oostelijk muurvlak van de

omgang werd een halfronddgetoogd venster met zijn blindnis-omlijsting geheel in tufsteen-metselwerk vernieuwd, waarbij nauwkeurig aan het overgebleven werk werd nagegaan welke de juiste vorm, plaats en hoogteligging van elk onderdeel eenmaal geweest moesten zijn.

De beide vensteropeningen, die tusschen dit nieuwe venster en den voorhal zijn gelegen, werden in baksteen hersteld overeenkomstig hetgeen hierboven reeds werd medegedeeld.

Alle raamopeningen werden met glas-in-lood in koperen randen beglaasd. Met het oog op herstellingen, of archeologische onderzoekingen kunnen deze glasramen ten allen tijde gemakkelijk worden weggenomen en nieuw geplaatst, daar zij door schroefboutjes worden vastgehouden.

De afsluiting van de toegang werd vervangen door nieuwe gesmeed ijzeren hekvleugels, waarbij rekening is gehouden met de harmonie, die tusschen dit bouwdeel en de oorspronkelijke architectuurvormen wordt vereischt. Afsluiting eenmaal noodzakelijk zijnde, moest hierin worden voorzien zonder pretentie van het oude te hebben willen doen herleven, maar ook zonder aanstoot te geven door aan het hek een te zeer modern karakter te verleenen. Met het oog hierop werd de compositie in de strenge vormen van het monument gehouden.

Nog werd gezorgd voor een lichte, mobiele en in zijn onderdeelen uitelkander-neembare trap waardoor gemakkelijk toegang naar de bovengalerij kan worden verleend, wanneer deze gewenscht wordt.

Ten slotte werden alle dakvlakken in gelijkkleurige leien hersteld en de daken ten deele van nieuwe leien voorzien.

De gezamenlijke herstellingswerken in de jaren 1904—1906, hebben, met inbegrip van het maken der teekeningen en fotografien (in dubbel) rond f 3900.— gekost.

Het verschil met de raming, die in 1901 gemaakt werd, is ontstaan door het achterwege laten van de herstellingswerken aan den opgaanden middenbouw en aan sommige vakken van de buitenomgang, zoomede door de meer eenvoudige wijze van herstellen der zoldering. Nog moet worden opgemerkt dat het voorgenomen vervangen van drie houten zuiltjes door gelijksoortige in steen (in de bogen waarmede de galerij naar de middenruimte opent) onuitgevoerd bleef, omdat het niet gelukte de steensoort machtig te worden, waaruit de behouden gebleven zuiltjes zijn vervaardigd. Het voor dit herstel vereischte bedrag is evenwel van geringe beteekenis.

De thans aan het monument verkregen nauwkeurige gegevens hebben de gelegenheid geboden tot zeer merkwaardige beschouwingen over de verhoudingen waarin de verschillende afmetingen, zoo van het geheel, als van de onderdeelen (vensteropeningen, enz.) in het oorspronkelijk bouwplan tot elkander stonden, verhoudingen, die door hare eenvoudigheid en algemeenheid onmogelijk als de vrucht van het toeval kunnen worden aangezien. Het zoude evenwel moeielijk zijn, anders dan aan de hand van toelichtende afbeeldingen, hieromtrent in bijzonderheden te treden.

Naar ondergeteekende hoopt, zal hem eerlang de gelegenheid worden geboden om de belangrijke uitkomsten van het plaats gehad hebbende onderzoek, gelijktijdig met een uitvoerige en door afbeeldingen verduidelijkte beschrijving van het monument, het licht te doen zien.

De bij dit opstel gevoegde afbeeldingen zijn genomen na afloop der herstellingswerken.

Nijmegen, 30 Dec. 1906.

J. J. WEVE,

Direct. der gemeentewerken.

Beursgebouw te Rotterdam.

Uit het adres van het hoofdbestuur der Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, te Amsterdam, aan den gemeenteraad gezonden, tot behoud van het beursgebouw, ontleenen wij het volgende :

»Het eenvoudige maar statige gebouw dateert uit een tijdperk waaruit hier te lande nog slechts zeer zeldzame monumentale typen zijn aan te wijzen. De bouw er van werd namelijk aangevangen in 1721 en voltooid in 1736, naar het ontwerp van den in 1722 overleden Rotterdamschen architect Adriaan van der Werff, in zijn tijd een der meest beduidende kunstenaars, en die, behalve als bouwmeester, tevens een goeden naam had als schilder, beeldhouwer en beeldsnijder, niet alleen hier te lande, maar ook in het buitenland; zoo was hij de gevierde hofschilder van den Keurvorst van de Pfalz, die hem tot belooning voor zijn diensten in den adelstand verhief.

»De slooping van het voor de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst merkwaardig monumentale gebouw zou ten zeerste te betreuren zijn.

Raadhuizen te De Rijn en Graft.

Het jaar begint met een goed bericht. Donderdag 17 Januari l.l. werd door den Gemeenteraad van De Rijn besloten het in 1630 door den bekenden waterbouwkundige Jan Adriaansz. Leeghwater gebouwde fraaie renaissance raadhuis te doen restaureeren. Ook ten opzichte van het raadhuis te Graft, gebouwd in 1613, werd een dergelijk besluit genomen. Beide restauraties zullen geschieden volgens de plannen van den architect J. F. L. Frowens te 's-Gravenhage.

St. Maartenstoren te Zalt-Bommel.

Prov. Staten van Gelderland hebben voor de restauratiewerken van dezen toren eene subsidie toegestaan van f 18.000, te verdeelen over 7 jaren.

Eenige aantekeningen over de Zuid-Hollandsche eilanden.

Langen tijd was het gedeelte van de provincie Zuid-Holland, dat als de Hollandsche eilanden bekend staat, vrijwel afgesloten van het groote verkeer en slechts weinigen bezochten deze streek om de sierlijke ligging der plaatsjes alleen of om de aldaar nog te vinden herinneringen aan de oud-vaderlandsche kunst. Dordrecht, met het Huis de Merwede, en Brielle zijn aan alle oudheidkundigen bekend, doch het daartusschen liggende land, met tal van welvarende dorpen, trok nog weinig de aandacht. Doch ten onrechte. Laten wij het mij nog weinig bekende eiland Goeree en Overflakkee, waarop ik later, na nadere kennismaking, nog wel eens hoop terug te komen, voorloopig buiten bespreking, dan vinden wij op oudheidkundig gebied op de eilanden reeds zooveel belangrijks, dat eene nauwkeuriger kennisname aan de lezers van dit bulletin met vrijmoedigheid kan aanbevolen worden, vooral nu door het aanleggen van tramwegen het bezoek zooveel wordt vergemakkelijkt.

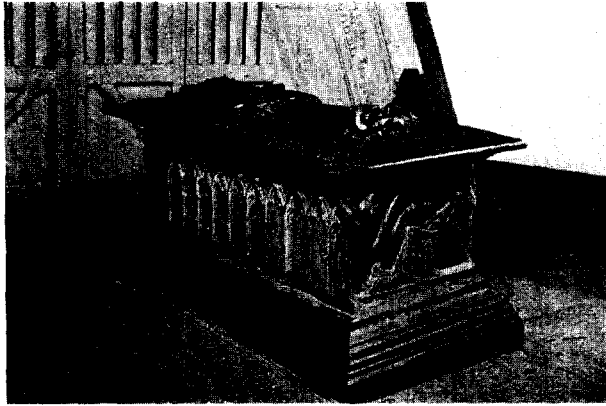
Rijsoort met de schilderachtige oevers van Oude Waal en Dever, Rhoon, Oostvoorne met zijn mooien kerkbrink, Zuidland, Strijen, Heenvliet en het welvarende Oud-Beierland zijn rijk aan landschaps- en dorpschoon en zijn reeds hierom alleen een bezoek overwaard. Van de raadhuisen zijn voornamelijk die te Oud-Beierland, uit 1622, en te Geervliet te noemen, de laatste speciaal om het interieur. Zeer belangrijk is de schilderachtige ruïne van het slot Ravesteyn te Heenvliet, uit het begin der 13de eeuw en bekend als gevangenis van Merula, en verder valt van profane gebouwen te wijzen op de Huize de Oliphant aldaar, uit 1592, de Huize het Paradijs bij Oud-Beierland, uit 1665, met rijke interieurs, de hoeve A 318 aldaar, het Huis te Rhoon en de hoeve Reesteyn aldaar, het Rijks zeemagazijn te Hellevoetsluis, uit 1687, met rijke portiek en schoorsteenmantels, en mooie geveltjes van particuliere huizen te Oud-Beierland, Zuidland (o. a. W 14 en W 21) en Strijen (o. a. gevelsteen van 1573).

Het belangrijkste zijn echter de kerken, waaronder ik hier de aandacht vestig op die van Abbenbroek, deels 13de eeuw, met rechthoekige koor-sluiting, St. Anthoniepolder, 15de, toren 14de eeuw, Geervliet, Heenvliet, Heinenoord, Hendrik Ido-ambacht, deels 14de, Mijnsheerenland, 1445, Nieuw-Helvoet, Oud-Beierland, 1567, Poortugaal, 14de en 15de eeuw, Rhoon, c. 1430, Ridderkerk, 1448, Spijkenisse, Strijen, 1511, IJsselmonde, 1462?, en Zuidland, 15de eeuw. De kerk te Westmaas, uit 1650, is de eenige mij bekende kerk uit dien tijd, die ook aan den bouwmeester de hem te dikwijls onthouden eer toekent, door in den binnenmuur der kerk op eene cartouche met afbeelding der kerk het stichtingsjaar en den naam van den bouwmeester, Jacob Hermans van Driel, te vermelden.

In verschillende dorpen vindt men nog goede oude koperen bolkronen, o. a. te Geervliet, Heenvliet, Rhoon, met jaartal 1768, enz., of aardige lezenaars, waarvan ik alleen die van Oud-Beierland hier noem, omdat deze

ook den naam van den gieter, Petrus Backes uit Rotterdam, en het jaartal 1712 vermeldt. Ook de klokkengieterskunst is goed vertegenwoordigd. De oudste klokken zijn die te Hekelingen uit 1385 en die te Cillaartshoek uit 1388. Uit de 15de eeuw vinden wij G. Butendijk vertegenwoordigd door de klokken te Oadenhoorn uit 1431, en te St. Anthoniepolder uit 1436, Steven Butendijk door die te Ridderkerk uit 1480, en te Spijkenisse uit 1486 en W. Kaerwas te Zuidland door een klok uit 1486 (v. Borssum Waalkes foutief 1386). Strijen heeft een klok uit 1494. De klokken uit de 16de en 17de eeuw zijn er in groot aantal, ik noem hier slechts de klok door M. Waghenenz uit 1515 te IJsselmonde, die door Henricus de Borch te Westmaas, uit 1518, de rijk ontworpen en met medaillons versierde klok van Jan van den Gheijn te Groote Lindt uit 1539, de waarschijnlijk uit dezelfde werkplaats stammende fraaie klokken te Nieuwenhoorn, uit 1524, en die te Poortugaal, uit 1525, en de mooie klok van Petrus de Gheijn te Heenvliet, uit 1543.

Op het gebied van het houtsnijwerk valt veel goeds te prijzen. Mooi gesneden preekstoelen vindt men nog in verschillende dorpen, waaronder die te

Tombe in de kerk te Mijnsheerenland. 1514.

Heenvliet uit omstreeks 1600, met intarsies en snijwerk, dat alle overeenkomst vertoont met het groote credobord aldaar uit 1599, en verder die te IJsselmonde uit 1607, te Geervliet uit 1641, te Groote Lindt uit 1663, te Hendrik Ido-ambacht en te Ridderkerk, beiden uit 1669, te Oudelands-ambacht uit 1690, te Piershil enz. De meeste preekstoelen zijn met boogpaneelen versierd, met lofwerk in de hoeken. Een eigenaardigheid is de veel voorkomende knopvormige beëindiging van het onderstuk, dikwijls tevens de drager van wapen of jaartal, vooral bij de gestoelens uit 1660—1670; bij de ouderen vindt men het jaartal dikwijls boven het rugpaneel. De stoel te Piershil heeft nog een merkwaardige gedraaide en beschooten trap en die te Kijfhoek is op het oude steenen doopvont geplaatst. Onder de doophekken treft in het bijzonder de hier in het midden der 17de eeuw veel voorkomende versiering van het opengewerkte bovendeele niet met ballustres maar met nagebootste houten schalmen.

Nagenoeg elk dorp was eene heerlijkheid en veel van de latere versieringen zijn aan de mildheid van den ambachtsheer te danken. Ook de heerenbanken zijn nog op verschillende plaatsen bewaard, waaronder goede banken te Groote Lindt, Heenvliet, Mijsheerenland, Piershil, Spijkenisse, Zuidland en Zwartewaal. Rouwborden vindt men o. a. te Piershil en te Rhoon. Rijke kerkramen met wapens werden vroeger in vele dorpen gevonden, doch het grootste deel der nog bij v. d. Aa vermelde kerkramen is reeds lang door hagel, brand en gebrek aan verzorging ten onder gegaan. Toch vindt men op de eilanden nog gebrandschilderde kerkramen te Hendrik Ido-ambacht, uit 1669, te Vierpolders, uit 1721, te Oostvoorne, 1744 en 1745 en te Westmaas 1753 en 1757. Die te Vierpolders zijn thans door de zorgen der Prov. Zuid-Holl. archeologische commissie aan den heer Schouten te Delft ter restauratie toevertrouwd.

Het aantal meer of min versierde zerken is legio, waaronder speciaal goed bewerkte exemplaren in de kerken te Geervliet, Groote Lindt, Oude Lands-ambacht, Poortugaal, Rhoon, Spykenisse, Stryen en Zuidland. Hierbij sluiten zich aan een viertal grafmonumenten: de bekende tombe van Heer Nicolaas van Putten en zijne vrouw Aleydis († 1316) te Geervliet, de tombe te Mijsheerenland, het monument van W. Bentinck († 1770) te Rhoon en dat van de familie Groeninx te Ridderkerk (1758). Over dat te Mijsheerenland, dat zeer de aandacht verdient en, voor zooverre mij bekend, nooit is afgebeeld, ten slotte nog een enkel woord.

Het Land van Moerkerken, vóór den bekenden St. Elisabethsvloed van 18 November 1421 als Schobbe en Everocke bekend, werd reeds kort na de overstroming, in 1437, door Arend van Rosendael ter bedijking uitgegeven aan ridder Lodewijk van Praet, een aanzienlijk Vlaamsch edelman, die in 1440 door zijnen zoon ridder Vrank van Praet als heer van Moerkerken werd opgevolgd. Deze toonde veel belangstelling voor de heerlijkheid en begiftigde den 7^{den} Maart 1445 de door hem te Moerkerken gestichte kerk. Hij was heer van de Merwede, »schiltknappe, raet ende camerlinc ons ghenadich heere" en huwde met vrouwe Elysabeth van Loen, ambachtsvrouwe van Carnisse, Kijfhoek, enz. Zijne weduwe overleed in 1514 en ter harer eere werd de tombe in de kerk gesticht.

Het geslacht der ridders van Praet stond als kunstlievend bekend en ook te Aelteren, tusschen Geunt en Brugge, herinnert hieraan eene fraaie graftombe. 1) Het behoorde tot de aanzienlijkste Vlaamsche edelen en was in hoog aanzien, getuige het huwelijk van de laatste erfdochter Josyna van Praet, die twee jaren na het overlijden van Elysabeth, in 1516, de heerlijkheid Moerkerken erfde, met Lodewijk van Vlaanderen, stadhouder van Holland en ridder van het Gulden Vlies. Door het huwelijk van hunnen zoon Jan van Vlaanderen met Jacqueline van Bourgondië, de zuster van

1) Tombe van den hierna genoemden ridder Lodewijk van Vlaanderen, overleden in 1555.

Maximiliaan. werden zij later aan het regeerend vorstenhuis geparenteerd.

Waar voor een lid van een zoo aanzienlijk geslacht eene tombe werd gesticht, mag men verwachten dat deze in evenredigheid zal zijn met het aanzien van de overledene en dat een werk van meer belang geleverd werd.

De tombe bestaat uit een hoog, geprofileerd plint, een middenstuk en een overstekende dekplaat, waarop het beeld van de overledene rust. Het middenstuk is aan de lange zijden met gothische blindarcaden versierd en prijkt aan het voeteneinde met een zeer fraai gebeeldhouwden knielenden engel, als drager van het wapenschild. Het figuur van den engel is meesterlijk weergegeven, met mooien kop en decoratieve plooiing van het losafhangend gewaad. Aan het hoofdeinde is eene, helaas geschonden, voorstelling van het laatste oordeel, met in reliëf uitgehouwen figuren.

De dekplaat, van zwaar Doorniksch marmmer, springt over het middenstuk uit en langs den rand is het volgende randschrift in fraaie Gothische letter aangebracht:

*Sepulture van vrouwe
Elysabethē vā Looen weduwe
vā meester Vrancke vā Praet,
Ridder heere vā Moerkerkē
schiltknapē raetē camerlincōs
ghenadich heere (ende) die over-
leet deser werelt int jaer 6s heerē
als mē screef M Vc en̄ XIII
dē XVIIIde dach van April.*

Heerenbank te Mijnsheerenland. 1651.

Op de dekplaat, en hiermede een, ligt het levensgroot beeld van de overledene in eenvoudig lang, rustig geplooid kleed, en met eenvoudige hoofdbedekking. De handen waren gevouwen en het hoofd rust op een kussen. Aan de voeten ligt een hond met halsband, als symbool van trouw. Het beeld is zeer mooi gebeeldhouwd, met kalme, rustige gelaatstrekken en vertoont de hand van een groot kunstenaar, die streng en waardig met zekere hand zoowel het berustend gelaat als de strenge lijnen van het eenvoudig geplooid kleed wist weer te geven. De naam van den kunstenaar is onbekend, doch de Vlaamsche afkomst van het geslacht, maakt het niet onwaarschijnlijk, dat wij den vervaardiger onder de Vlaamsche kunstenaars te zoeken hebben. Een vergelijking met de bekende tombe

van Antoine de Lalaing († 1555) en Elisabeth van Culemborg († 1540) in de Sint Katharinakerk te Hoogstraten voert tot verschillende punten van overeenstemming, al is de aard van beide monumenten ook verschillend door het verschil in de gebezigde steensoorten. Terwijl te Hoogstraten de beelden los op de dekplaat liggen is dat te Mijnsheerenland één met de plaat en, gelijk meestal bij tombes van Doorniksche steen, slechts in laag reliëf bewerkt. De geheele behandeling van het hoofd, de eigen strakke plooiing van het kleed en zelfs de bewerking van het aan de voeten liggend hondje wijzen op een verwantschap van werkplaats. Het monument te Hoogstraten is echter later en toont in de bewerking van het kussen en de weelderiger kleeding rijkere renaissancevormen¹⁾.

Het monument is over het algemeen in zeer goeden staat; slechts enkele beschadigingen vallen te vermelden. De op de afbeelding naar voren komende hoek is afgebroken, het reliëf aan het hoofdeind is geschonden en van het beeld op de dekplaat ontbreken de gevouwen handen en de kop van het hondje aan de voeten. Deze beschadigingen zijn echter weinig storend en het geheel geeft nog een goed beeld van het kunstwerk.

Het monument staat in het midden van het thans door een gesloten hek van de preekkerk afgeschoten koor en is met het hoofdeinde naar het westen gekeerd.

De kerk zelf is een eenvoudig, doch goed voorbeeld van den kerkbouw uit het midden der 15de eeuw. Het is een eenbeukige kerk met een schip van 5 travees en een iets lager en smaller koor van 2 travees en sluiting door 3 zijden. De vrijstaande westtoren is met een sierlijke, slanke achtkantige spits gedekt.

In het koor zijn de oude spanten, schoren met neuten en houten muurstijlen nog bewaard, doch de oude gewelwandschildering is reeds lang verdwenen. De kerk heeft een goeden preekstoel van 1646, een doophek met schalmen, en vier heerenbanken, waarvan een hier als type van in deze streken veel voorkomend paneelwerk is afgebeeld. Deze bank draagt het jaartal 1651. In de kerk liggen verschillende mooie zerken en in het koor hangt een eenvoudig houten grafbordje uit 1595 voor Emgardt van Bommelsberch genaamd van Housteyn, weduwe van Hr. Gooswijn van Raemsveld. De torenklok is uit het jaar 1462 en draagt het randschrift:

»Jhesus es mijn naeme
mijn gheloot sy gode bequaeme
Jan Leelstman maecte my
int jaer MCCCCLXII.»

Onder de houten trap in den toren is een houten schot aangebracht, waarin twee lichtopeningen in rozetvorm zijn uitgesneden, waarvan de oudste versierd is met de dooreengewerkte letters H. S. S. en een, later aangebracht, met lofwerk en het jaartal 1629. J. C. OVERVOORDE.

1) Vergelijk hierbij ook de beelden op de tombe van Frederik van Renesse († 1538) en Anna van Hamal († 1550) in de Groote Kerk te Breda.

Boekaankondiging.

Dr. Gabriel de Térey, *Tableaux anciens du Musée des Beaux-arts de Budapest*, Budapest 1906. — **Dr. W. Neumann**, *Beschreibender Verzeichnis der Gemälde der Vereinigten Sammlungen der Stadt Riga, des Rigaschen Kunstvereins und des weil. Rigaschen Ratsherrn Friedr. Wilh. Brederlo*, Riga 1906. — **L. Maeterlinck**, *Catalogue du Musée des Beaux-Arts de la Ville de Gand*, Gand 1905.

Reeds heb ik vaak het genoeg gehad, nieuw verschenen catalogi van musea van schilderijen in dit blad of elders aan te kondigen, maar tegenwoordig verschijnen er zóóveel nieuwe, dat het niet aangaat, voor ieder nieuw dergelijk boekje plaatsruimte in beslag te nemen. Daarom zal ik thans een drietal te samen nemen, alle drie door een aantal afbeeldingen van belang voor de beoefenaars van onze kunstgeschiedenis. Ik bedoel de ongeveer tegelijk verschenen catalogi van de musea te Budapest, te Riga en te Gent.

De belangrijkste en reeds het meest te goeder faam bekend staande van deze nieuw geïnventariseerde kunstverzamelingen is zonder twijfel die van het schitterende kunstpaleis in Hongarijes hoofdstad, waarvan Dr. Gabriël de Térey een nieuwen catalogus in het licht gezonden heeft. De inleiding is slechts zeer beknopt en geeft weinig licht over de vóórgeschiedenis van deze rijke verzameling. Dat de particuliere collectie van prins Nicolaas Esterházy de kern vormt, dat ook uit het bezit van de twee kerkvorsten Ladislaus Johann Pyrker, Patriarch van Venetië, en Arnold Ipolyi, Bisschop van Nagyvárad, het een en ander is gekomen, wisten we reeds, maar hoe deze verzamelingen ontstaan zijn, daaromtrent vernemen we helaas niets. Vooral het ontbreken van gegevens omtrent de wijze, waarop prins Esterházy aan zijn vele Nederlandsche schilderijen gekomen is, moeten wij betreuren. Trouwens, ook bij de vermelding der afzonderlijke schilderijen meende de heer de Térey steeds te kunnen volstaan met de afkomst in laatste instantie te vermelden. En soms was er toch niet eens een speciaal onderzoek voor noodig. Dat b.v. Claude Lorrain's landschap (811) uit de coll. Esterházy vroeger bij prins Pamfilio was, leert reeds Earloms Liber Veritatis (II. 107), dat toch niemand ongeraadpleegd laat, die een werk van dien grooten landschap-schilder te catalogiseeren krijgt. Bij Cranachs Huwelijk van St. Catharina (728) staat omtrent de afkomst absoluut niets, zoodat het er uit ziet, alsof dit prachtige stuk zoo waar uit de lucht is komen vallen; in ieder geval had de heer de Térey kunnen weten, dat Normand het al in 1815 heeft afgebeeld als een bestanddeel van de collectie Massias, oud-resident van Frankrijk te Karlsruhe, toen te Parijs.

Met het beschrijven der schilderijen heeft de samensteller van den catalogus zich niet opgehouden. Maar dan had de titel ten minste steeds zóó nauwkeurig opgegeven moeten zijn, dat men zich van de voorstelling een denkbeeld kan vormen. Wat te zeggen van Furini's Venus en Adonis (206)? Hierin vermoedt men toch nauwelijks een tafereel, dat Venus wanhopig den dood van haar geliefden jager beweent? Of erger nog: Rembrandt's Droom van Joseph (544). Stond hier geen afbeelding bij, we zouden in het onzekere zijn, of de Joseph uit het Oude dan wel uit het Nieuwe Testament bedoeld is. Brakenburg's Kinderfeest (508) wordt zeker ook heel wat interessanter, wanneer de juiste titel »De Pinksterbloem» vermeld ware.

Natuurlijk is men vooruitgegaan in het doopen van schilderijen en onafwijsbaar is het, dat iedere nieuwe catalogus voor verschillende werken andere namen brengt. Maar dan moeten de oude steeds daarbij genoemd worden. Hoe weten we anders dat dezelfde schilderijen bedoeld worden? Quinten Matsys' Lucretia (692) had vroeger den groepnaam Lucas van Leyden, Moreelse's Vrouwenportret (582) is vroeger als een Rembrandt door Doris Raab in prent gebracht. Eenige verantwoording voor nieuwe benamingen ware ook geen overdaad geweest, b.v. bij het rijke stilleven uit de coll. Esterházy, dat A. B. fe gemerkt, vroeger steeds voor een Abraham van Beyeren gegolden heeft, maar nu wordt het toegewezen aan den Antwerpenaar Andrea Benedetti (335).

Bij Barth. van Bassen's Delfsch kerkinterieur (346) ware met eenigen goeden wil toch wel te constateeren geweest of de Oude dan wel de Nieuwe kerk afgebeeld is.

Abraham van Beyerens »Ville au bord de la mer» geeft een gezicht op den Briel (470, Gaucherel sc.).

Twee damesportretten uit het laatst der 17de eeuw (452 en 453), vroeger slechts aangeduid als behoorende tot de Hollandsche school, worden zonder aarzeling het werk genoemd van zekeren Franciscus Haage, een tamelijk obscuur schilder, die in 1686 zijn intrede deed in het Delfsche gild; of deze gewaagde toeschrijving door eenige naamteekening gestaafd wordt, vernemen we niet.

Slechts waar een afbeelding is bijgevoegd is ons eenige contróle gegund op de positieve manier waarop de heer de Térey zich uit. En dan moeten wij helaas constateeren, dat hij het glad mis heeft, wanneer hij in de door Giovanni Francesco Romanelli geschilderde met naakte borst en beenen rondhuppelende nimf Madame de Maintenon meent te herkennen (182). Ik kan in dit portret (?) geen gelijkenis met eenige historische persoonlijkheid zien. Daarentegen geeft een mansportret van Giacomo da Ponte Bassano (147) zonder twijfel het strenge gelaat weer van paus Paulus III.

Waarom is bij de familie van Eyck door Gonzales Coquez (642) niet verwezen naar de herhaling in de collectie von Speck-Sternburg te Lützschena?

Een treffend voorbeeld van de oppervlakkige, om niet te zeggen slordige wijze, waarop deze nieuwe catalogus bewerkt is, vind ik vooral

bij n°. 526, waar een landschap is toegewezen aan Willem Jansz. Decker, wiens overlijden op omstreeks 1624 geboekt is, terwijl de bijgevoegde naamteekening »J. Decker f. 1670'' luidt! De schilderij is dan ook van Jan Decker. Zij is in 1894 aangekocht. In 1889 zag ik het stuk bij den kunstkooper Rupprecht te München.

Zeer gunstig steekt bij deze catalogus, die echter om de vele goede afbeeldingen toch een begeerlijk bezit is, die van het Museum te Riga af. Het is bewonderenswaardig, hoe de Directeur, Dr. W. Neumann, in deze droeve tijden te Riga de kracht en de volharding heeft kunnen vinden, om voor den dag te kunnen komen met een waarlijk voortreffelijken arbeid, en dat terwijl hij geen voorganger gehad heeft.

In 1866 kocht de stad Riga de schilderijencollectie van zekeren Domenico de Robiani, een Italiaan, die, na in het leger van Napoleon den veldtocht in Rusland meegemaakt te hebben, te Riga was blijven hangen, daar het burgerrecht verwierf en er een koopmanszaak vestigde. Op zijn vele reizen bracht hij een kunstkabinet bij elkaar, waarvan hij 9 Nov. 1857 te Parijs een auctie liet houden. Volgens den toen verschenen catalogus was een gedeelte nog afkomstig van oud familiebezit en was heel wat verworven uit beroemde verzamelingen als van Le Brun en van de Hertogin van Koerland. Voor ongeveer de helft werden koopers gevonden en de overblijvende 47 stukken bood hij in 1866 aan het stedelijk bestuur van Riga aan tegen de uitbetaling van een lijfrente. De stad ging op het voorstel in, en met het oog op den hoogen leeftijd van de Robiani — hij telde al 75 jaren — werd de lijfrente op 600 roebels gesteld. Daarmede was er zeker niet op gerekend, dat dit bedrag 23 maal uitbetaald zou moeten worden, want de verzamelaar overleed eerst in 1889 op 98-jarigen leeftijd.

Toen eenmaal een begin gemaakt was, nam de stedelijke verzameling spoedig in omvang toe. In 1866 schonk de heer Schilling 30 schilderijen en een kostbare collectie teekeningen en prenten, en werd een andere kleine verzameling verworven, die echter reeds van oude dagteekening was, n.l. de 13 schilderijen die Dr. Nicolaus Himmel, geboren 1729, op zijn studiereizen in Duitschland, Nederland, Engeland, Frankrijk en Italië bijeengebracht had.

Den eersten directeur, August Heinrich Hollander, gelukte het, nog bij vele ingezetenen de belangstelling in de jonge stichting op te wekken, maar de verschillende schenkingen die hiervan het gevolg waren, zal ik hier niet alle opsommen en alleen nog vermelden, dat de 33 schilderijen, die in 1885 van den directeur zelf afgekocht werden, door erfenis gedeeltelijk uit Nederland afkomstig en in het laatste kwartaal der 18de eeuw door zekere Anna Maria Belotte uit Amsterdam naar Lijfland medegebracht waren.

Toen nu voor eenige jaren een nieuw gebouwd museum betrokken werd, moest natuurlijk allereerst een schifting plaats vinden, waarbij meer

dan de helft der tot bijna 500 stuks aangegroeide verzameling als minderwaardig afgezonderd werd. Tegenover dit niet te betreuren verlies stond een hoogst belangrijke aanwinst, toen de heer Friedrich Wilhelm Brederlo zijn collectie van ongeveer 200 schilderijen een plaats in het Museum deed vinden.

Reeds in 1894 heeft Dr. Neumann van deze collectie een catalogus uitgegeven. Thans is deze herzien en zijn ook de andere bestanddeelen van het museum op voortreffelijke wijze geïnventariseerd, met vermelding van alles wat in een goeden catalogus verlangd wordt en met facsimiles der interessantste monogrammen en naamteekeningen, wat vooral voor ons niet zonder belang is, daar te Riga vele zeldzaam voorkomende meesters van de Hollandsche school vertegenwoordigd zijn. Hiervan zal ik er enkele opnoemen nevens eenige andere stukken.

Hendrick Bogaert, een boerenbinnenhuis (Coll. Brederlo, 15).

Willem van Drielenburg, herders in een grot (1866, coll. de Robiani).

Guilliam de Heer, een genrestukje »De verliefde drinkebroer» (Brederlo, 561).

Harmen Hals, twee stukjes, een schoenmakerswerkplaats (73, coll. de Robiani) en een pannekoekenbakker (Brederlo, 54).

Thomas Heeremans, twee landschappen met een dorp aan een rivier, waarvan het eene 1697 gedateerd is, de laatste dateering, tot heden op werk van hem gevonden (79 en 80, geschenk van mevr. Anna Hollander, 1873).

Hendrick Heerschop, portret van Seyger van Rechteren, ziekentrooster in dienst van de Oost-Indische Compagnie en schrijver van een bekend journaal (81, leg. Kerkovius, 1904).

Jan Cornelisz. Holblock, Italiaansch landschap (Brederlo, 63).

A. van Lynden, stilleven, 1653 (Brederlo, 94); deze schilder is niet van elders bekend.

Jan Jacobsz. Molyn, in 1652 geschilderde copie naar een ets van Ostade van 1648 (145, geschenk van mej. Amalie Gross, 1874).

Laurence Neter, deftig interieur, 1641 (153).

Isaak van Nিকেle, gezicht in de St. Bavokerk te Haarlem (Brederlo, 131).

Johannes Panhuysen, Stilleven; de naamteekening wijst slechts de letters »Panh. fe» aan, wat vroeger Romolo Panfi uitgelegd werd, maar het stuk schijnt Hollandsch te zijn en zoo is het niet onwaarschijnlijk, dat de in 1644 te Middelburg voorkomende Johannes Panhuysen de schilder is (82).

Roertert Portengen, zuidelijk boschgezicht (Brederlo, 142).

Michiel Sweerts, herder in een grot (Brederlo, 176).

Anthonie Verstraelen, winterlandschap, 1631 (227, coll. Nic. Himmel, overl. 1764).

Ook uit de moderne Nederlandsche school is iets wat men te Riga zeker niet zoeken zou, Bedoeinen op de leeuwenjacht, in 1840 geschilderd door Raden Saleh (170, geschenk van R. P. Schilling) en het portret van

dezen Javaanschen prins, in 1841 geschilderd door Karl Johann Bähr (Brederlo 3).

De afbeeldingen in den pas beschreven catalogus zijn lang niet zoo goed als die in den catalogus van Budapest, maar toch nog voldoende, iets wat helaas niet kan gezegd worden van den overigens met zorg bewerkten Catalogue du Musée des Beaux-Arts van Gent.

Ook hier had de heer Maeterlinck voor het eerst een wetenschappelijk bewerkten catalogus te geven, en ook hij deed dezen voorafgaan door een interessanten Notice historique.

Het Gentsche museum, ofschoon nog weinig bekend, is van oude dagtekening. Reeds van 4 floréal V (d. w. z. 23 April 1797) bestaat er een rapport van de schilderijen die saamgebracht waren in de aloude abdij van Baudeloo en anderhalf jaar later werd in de oude St. Pieterskerk het eerste museum geopend, waarvan reeds in 1802 een catalogus uitgegeven werd. Ook in Gent vond een scheiding plaats der schapen en bokken. Het is alleen maar te betreuren, dat dit reeds in 1809 gebeurde, want al te veel oordeel des onderscheids mag men aan de heeren van toen niet toekennen. Zoo rangschikten zij b.v. bij de zaken die verkocht konden worden de kostbare tapijten, die gelukkig door ingrijpen van den maire toch bewaard bleven. Maar hoeveel goeds er 26 Febr. 1810 publiek verkocht is, kunnen we zelfs niet bevroeden, want een catalogus van die verkooping is nooit gevonden. Alleen weten we — dat verzuimden de heeren niet te noteeren, — dat de opbrengst bedragen heeft 1083 francs en 6 centiemen!

In 1815 kwamen de door de Fransche broeders gestolen schilderijen terug, maar zeer misplaatst is zeker de verzuchting, dat de directeur van Huffel er niet voor gezorgd heeft, dat deze werken een plaats in het museum vonden en toegelaten, dat ze weer op de plaats van hun oorspronkelijke bestemming gehangen werden. Zoo kwam de Aanbidding van het Lam door de gebroeders van Eyck weer in de kerk van St. Bavo terecht. Welnu daar hoort het.

Toch kon nog het een en ander voor het museum achtergehouden worden, een nieuwe roof dus, nu door eigen land- en stadgenooten. Met dat al was de verzameling klein gebleven, zelfs veel kleiner dan ze aanvankelijk vóór de verkooping van 1810 geweest was. En aangekocht werden alleen moderne kunstwerken. Eerst in 1882 werd met het koopen van een tekening van van Dyck weer een oud kunstwerk verworven, en sedert ging men in deze richting voort, zeker niet zonder den krachtigen druk van den tegenwoordigen directeur, die juist sedert 1882 aan het Museum verbonden is. En toen in 1902 het nieuwe door van Rysselberghe gebouwde Musée des Beaux-Arts geopend werd, kon er een belangrijke reeks werken ook van oude kunst getoond worden.

Aan werken van Noord-Nederlandsche meesters is overigens het Gentsche

museum niet zoo rijk als men wegens de nabuurschap zou verwachten. Toch zijn er eenige belangrijke werken van meesters die wij meestal primitieven noemen, o.a. een Kruisdraging van Jeronimus Bosch, een hoogst karakteristiek werk, in 1902 verworven van den heer Kennis, en bekend van de Brugsche tentoonstelling. Aan Jacob Cornelisz. is wel met recht toegeschreven een Christus aan het kruis, afkomstig van het oude Dominicanenklooster. Maerten van Heemskerck is door twee gemerkte en gedateerde stukken vertegenwoordigd, een Ecce Homo van 1532, die volgens den inventaris van Baudeloo eertijds gehangen zou hebben in de kerk van St. Cornelius te Mechelen, en een groote Berg van Calvarië van 1543, een zijner hoofdwerken, voorheen in het Clarissenklooster te Gent. Interessant is ook de beroeping van Mattheus tot het apostelambt van Marinus de Seeuw van Reymerswaal, van 1536, mede behoorende tot de alleroudste kern van het museum.

Of drie portretten, een mansportret en een echtpaar, goed verdeeld zijn over Willem en Adriaen Key, waag ik niet te beslissen. Over deze beroemde Bredanaars wordt tegenwoordig veel gefantaseerd; geen van drie is gemerkt.

Het glanspunt der 17de eeuwse Hollandsche school is zonder twijfel het prachtige vrouwenportret door Frans Hals van 1640, reeds allerwege bekend door de ets die Unger er naar maakte, toen het nog naast het erbij behorende mansportret in de coll. Lippmann van Lissingen te Weenen was. Reeds op de veiling Kums te Antwerpen was de man er helaas al afgedwaald. Dank zij de hulp van de Société des Amis du Musée is toen de vrouw voor 28.000 frs. aangekocht.

De naamteekening »Nikolas Berchem» op een studie met schapen, een geit en een os, is, wanneer dat er werkelijk staat — facsimiles worden helaas niet gegeven — zonder twijfel valsch.

Naast deze negatieve opmerking een positieve. Het museum te Gent is bijzonder rijk aan werken van Casper de Crayer. Bij een dezer, een Verrijzenis van Christus, staat omtrent de afkomst alleen, dat de schilderij volgens den inventaris van Spruyt voorheen in de Dominikanenkerk te Gent heeft gehangen. Nu heeft Cornelis Galle er een vermoedelijk zelf gesneden prent naar uitgegeven, en hierop staat »Eximii Gasparis de Crayer pictoris celeberrimi epitaphium.» Mensaert beschrijft in 1763 in zijn »Peintre amateur et curieux» de schilderij dan ook nog ter plaatse »Vis-à-vis le même Autel on voit une Résurrection, de l'ordonnance du même Crayer; au-devant on voit la Sépulture de ce fameux Peintre, qui est enterré dans cette Chapelle.»

Ook bij andere stukken uit Gentsche kerken afkomstig zou het nuttige boekje van Mensaert, evenals de beschrijving die Descamps van zijne reis door Vlaanderen en Brabant in 1769 uitgegeven heeft, goede diensten hebben kunnen bewijzen.

E. W. MOES.

Kleinere Mededeelingen.

Beeldhouwwerken naar Chr. de Passe.

Reeds meermalen werd in dit tijdschrift gewezen op beeldhouwwerken in ons land, die gevolgd zijn naar, of althans geïnspireerd op gravures van oude, dikwijls buitenlandsche meesters. Het kwam mij daarom niet onbelangrijk voor om te wijzen op een tweetal navolgingen van een Hollandsch graveur bij bouwwerken in Duitschland, die door Prof. Dr. P. Schwarz in *Die Denkmalspflege* van 9 Januari l.l. worden gesignaleerd.

Onder de basreliefs in stuc, die een apotheek in Zellerfeld in den Harz versieren, komt een voorstelling voor van Arcteon, die in een hert veranderd wordt, ontleend aan de Metamorphosen van Ovidius. De voorstelling is hierbij streng gevolgd naar eene kopergravure van Chrispian de Passe; de houdingen der figuren zijn tot in bijzonderheden gelijk en alleen in het bijwerk heeft de kunstenaar zich eenige vrijheid veroorloofd. Zoo is het landschap op den achtergrond weggelaten, is Arcteon slechts door één hond gevolgd (bij de Passe zijn er 4 honden) en heeft Arcteon, wiens hoofd reeds in een hertekop is veranderd, bij de Passe een gewij met 10 takken, terwijl bij het stuc op den kop een natuurlijk gewij met 4 takken is geplaatst.

Eene andere navolging van dezelfde gravure, doch ditmaal als spiegelbeeld, komt voor op eene renaissance steenen bronbassin, dat voor korten tijd te Hildesheim werd opgegraven en thans in het Andreas-Museum aldaar berust. De navolging is hier vrijer en de nimf op den voorgrond op den rand van het bassin ontbreekt, doch de tot in bijzonderheden overeenstemmende houding der figuren bewijst dat aan den vervaardiger de reeds genoemde gravure moet voor oogen gestaan hebben.

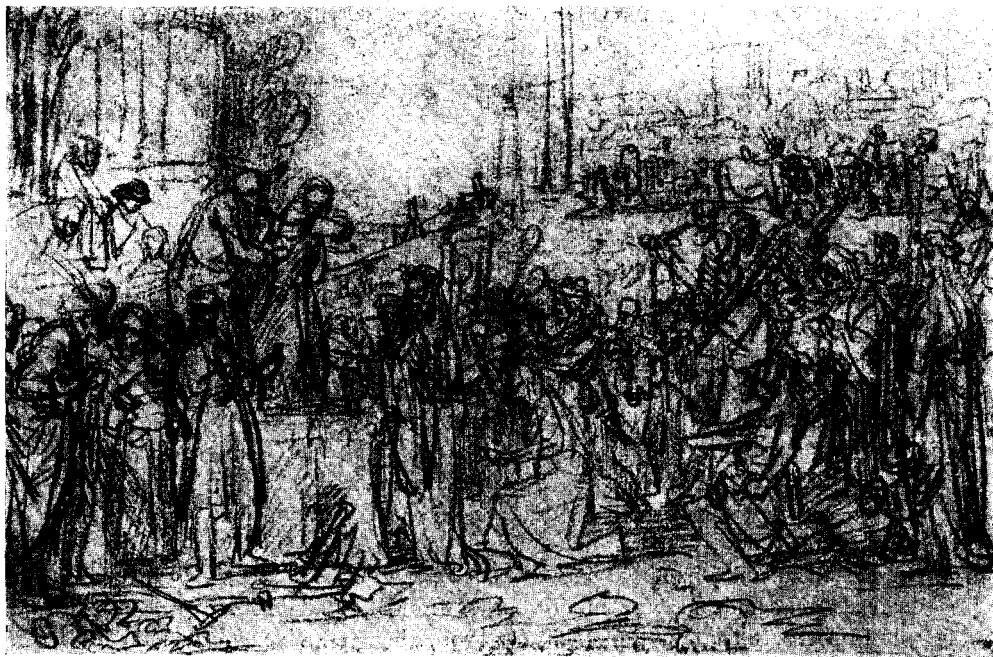
In het artikel van Prof. Schwarz wordt in het midden gelaten of de gravure door Chrispian de Passe, 1568—1636, of door zijnen te Utrecht geboren zoon, 1586—1660, is vervaardigd en de schrijver voegt hieraan toe, dat het hem niet gelukte iets naders te vinden over deze prent, waarvan hij een exemplaar aantrof in een band in het bezit der stad Quedlinburg. Wij kunnen hieraan toevoegen, dat de prent is uit de in 1602 verschenen »Metamorphoseoon Ovidianarum typi alequot artificiosissime delineati ac in gratiam studeosae juventutis editi per Crispianum Passaeum Zeelandum chalcographum". De bijvoeging van Zeelandus en het jaartal toonen boven twijfel aan dat de prent is van de hand van den ouden Chrispian, die te Arnemuiden geboren werd.

J. C. O.

Rembrandt en Lastman.

De veronderstelling van Dr. Martin ¹⁾, als zou de teekening van Rembrandt naar het beroemde schilderij van Pieter Lastman: »de Offerstaetsi van Listren'' gemaakt zijn, in een oogenblik van onmiddellijken indruk, op een veiling, is zeer waarschijnlijk.

De teekening draagt alle kenmerken van voetstoots, in een enkel moment in elkaar te zijn gezet, alleen met het doel, om bepaalde lijnen in herinnering vast te houden — lijnen, die Rembrandt op het oogenblik zelf bijzonder troffen en door hare onmiddellijke weergave, nog verscherpt

Teekening van Rembrandt in bezit van den Heer L. Bonnat te Parijs.

door drang van tijd en opmerking, teekenend zijn voor zijn zienswijze op dat tijdstip.

De teekening bedoelt geenzins een verbetering in opvatting van den leerling tegenover den meester, ze geeft slechts weer wat Rembrandt bijzonder vond in het schilderij: de *grootte lijn*, de *menigte in haar wenden en standhouden*, de *verhouding der massa's*, de *omlijsting van het landschap*, den *opzet in het groot*.

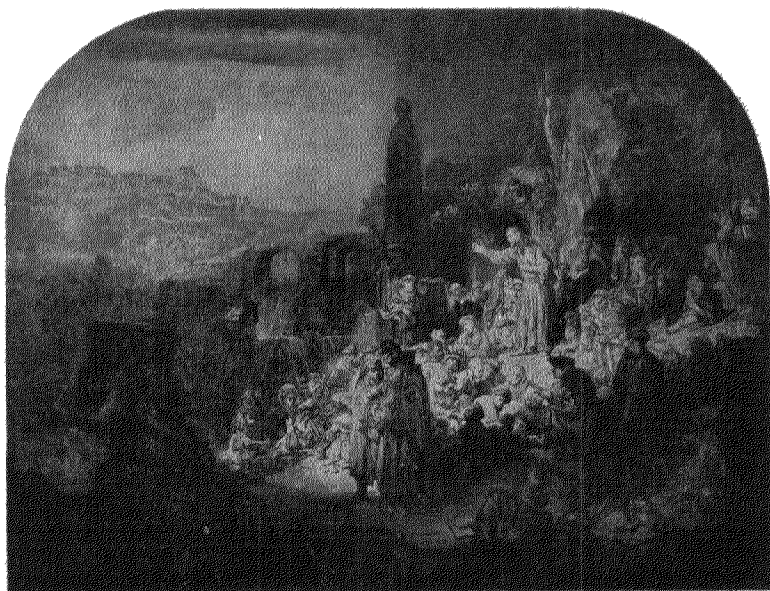
¹⁾ Zie de mededeeling: Rembrandt en Lastman, pag. 187 van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 7e Jaargang, December No. 6.

Wat hem vroeger als leerling nooit in die mate getroffen had: de schikking, het in-elkaar-zetten der dingen begreep en doorzag hij nu als een kunst, die hem nog ontbrak en die hij machtig moest worden.

In de Sturm- und Drangperiode, in den tijd dat hij alles wilde kennen en kunnen, dat hij opwekking en prikkel zocht in alle richtingen van kunst: bij Rubens, de Italianen, de perzische miniaturen, de oud-vlaamsche kunst — in dien tijd kwam hij ook weer bij Lastman terug.

En — de teekening werkte na. Ze werd niet gemaakt als indruk alleen, zonder meer, louter uit piëteit voor den leermeester, maar met het doel om als materiaal en leering voor eigen schepping te dienen, zooals Rembrandt de meeste zijner indrukken tot studie verwerkte en b.v. later de teekening

naar het schilderij van Castiglione zou omzetten in een eigen portretstudie.

Zijn schets naar het Offer te Listra van Lastman, werd de grondslag voor het schilderij van de Prediking van Johannes den Dooper (Museum te Berlijn, in grauw geschilderd ± 1635), hoewel hij geheel zich zelf bleef in de keuze van onderwerp en het begrijpen der dingen, dat de Bijbel niet anders kende als geleefd door menschen van eigen omgeving en zich de menigte, die naar Johannes den Dooper luisterde, allerninst voorstelde als een klassieke, maar als een uit het gewone dagelijksche leven.

Naar haar voorbeeld liet hij de opstelling in de breedte uitdeinen, zette hij de hoofdfiguur hoog in een hoek.

In navolging van haar ontstond de houding van Johannes den Dooper, zich met uitgestrekte arm tot de menigte buigend.

Zoo de afronding van den achtergrond achter hem; door een massieve vastheid, om meer relief aan zijn silhouet te geven.

Zoo de voorover leunende halve figuur van den luisterenden jongen man, achter het hoofd van Johannes, waardoor als het ware zijn woord nog direkter tot de menigte komt.

Zoo het vrijlaten van ruimte, vlak voor de voeten van den Dooper om hem in zijne geheele gestalte te laten zien; het stutten der hoofdfiguur door twee verticale lijnen aan weerszijden — hier de groep der drie priesters aan den eenen kant, de donkere massa der in de schaduw staande personen aan den anderen kant.

Zoo de golving der menigte, uitgaande van het hooge punt de vlakte in, den berg op — »het verschieten der lange rij, van verre flaeuw, en dicht al sterker!» (Vondel).

Zoo de bouw van het landschap met het dal tusschen de twee heuvelrijen en de stad op den achtergrond met den breed afgeknotten toren.

Zoo het scherp uitsteken der verticale lijn in de breedte van het geheel — hier keizerszuil in plaats van obelisk.

Het zijn de typische eigenaardigheden van opzet, eigen aan een geroutineerde hand, die Rembrandt in het schilderij van Lastman bewonderde en in teekening vasthield tot hij ze zelf verwerkte. Het bijzondere in zijn verwerking was, dat hij de eigenlijke beweging tot stilstand bracht, doordat hij aan de menigte op den voorgrond een zittende en luisterende houding gaf en haar, die optrekkend nader kwam, in schaduw hulde. Om de beweging als algemeene eigenschap uit te drukken, lag niet in zijn wezen en kunnen; des te meer het vermogen om aan ieder individu afzonderlijk zijn bijzondere uitdrukking te geven, wat maakte dat de Predicatie van Johannes den Dooper algemeen geroemd en geprezen werd.

Als getuigenis van den invloed, dien Lastman op Rembrandt heeft gehad, is het schilderij een zeer bijzonder specimen, omdat de teekening, die de draagkracht was, nog bestaat. Jammer dat deze quitantie van leertijd, onvervalscht en afgeteekend in $\pm$ 1635, aan het oog der oorkonden-makers is ontsnapt.

J. GOEKROOP—DE JONGH.